

IDENTITEIT DOOR DE LENS VAN DE LITURGIE

***EEN ONDERZOEK NAAR DE BIJDRAGE VAN DE THEOLOGISCHE ETHIEK VAN STANLEY HAUERWAS
MET HET OOG OP DE IDENTITEITSBELEVING EN -VORMING VAN CHRISTENEN IN NEDERLAND***

Rudy Fokkert

IDENTITEIT DOOR DE LENS VAN DE LITURGIE

*EEN ONDERZOEK NAAR DE BIJDRAGE VAN DE THEOLOGISCHE ETHIEK
VAN STANLEY HAUERWAS MET HET OOG OP DE IDENTITEITSBELEVING EN -VORMING
VAN CHRISTENEN IN NEDERLAND*

Thesis

ter verkrijging van de graad Master of Arts
aan de Protestantse Theologische Universiteit Groningen

op gezag van

prof. dr. Th.A. Boer

door

Rudy Fokkert

Rijssen, 27 juni 2018

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: Hendrikus Rudy Fokkert

Titel masterthesis: Identiteit door de lens van de liturgie

VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

Rijssen, 27 juni 2018

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

Rijssen, 27 juni 2018

---

*Juich, aarde, juicht alom den HEER;
Dient God met blijdschap, geeft Hem eer;
Komt, nadert voor Zijn aangezicht;
Zingt Hem een vrolijk lofgedicht.*

Psalm 100 vers 1 (berijmd)

INHOUDSOPGAVE

LIJST MET AFKORTINGEN BOEKEN STANLEY HAUERWAS.....	IX
1 INLEIDING	11
1.1 INLEIDING EN PROBLEEMSTELLING	11
1.2 DOEL- EN VRAAGSTELLING.....	13
1.3 VERANTWOORDING	14
1.4 SUBVRAGEN	16
1.5 METHODE EN LEESWIJZER	17
2 THEOLOGIE EN ETHIEK	19
2.1 CHRISTELIJKE ETHIEK IN EUROPA EN NOORD-AMERIKA	19
2.1.1 <i>Ontstaan christelijke ethiek in Europa</i>	20
2.1.2 <i>Ontwikkeling christelijke ethiek in Noord-Amerika</i>	22
2.1.3 <i>Conclusie</i>	26
2.2 THEOLOGISCHE ETHIEK BIJ STANLEY HAUERWAS	26
2.2.1 <i>Karakter</i>	27
2.2.2 <i>Narratief</i>	31
2.2.3 <i>Gemeenschap</i>	34
2.2.4 <i>Kerk</i>	35
2.2.5 <i>Tussenevaluatie</i>	39
2.2.6 <i>Conclusie</i>	40
3 LITURGIE, ETHIEK EN IDENTITEIT	41
3.1 LITURGIE EN ETHIEK	41
3.2 ETHIEK EN IDENTITEIT	44
3.3 IDENTITEIT EN LITURGIE	47
3.4 CONCLUSIE	51
4 HAUERWAS EN DE KERK IN NEDERLAND	53
4.1 LEERPUNTEN EN STERKE KANTEN	53
4.2 CHRISTELIJKE IDENTITEIT IN NEDERLAND.....	55
4.3 HAUERWAS EN DE KERK IN NEDERLAND.....	58
4.4 EVALUATIE	61
5 SLOT	65
LITERATUURLIJST.....	67

LIJST MET AFKORTINGEN BOEKEN VAN STANLEY HAUERWAS

- AN *Against the Nations: War and Survival in a Liberal Society* (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1992).
- BC Hauerwas, S. & Wells, S. (eds.), *The Blackwell Companion to Christian Ethics* (second edition) (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2011).
- CC *A Community of Character: Toward a Constructive Christian Social Ethic* (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1981).
- CCL *Character and the Christian Life: A Study in Theological Ethics* (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1994).
- CET *Christian Existence Today: Essays on Church, World, and Living in Between* (Durham, N.C.: Labyrinth Press, 1988).
- IGC *In Good Company: The Church As Polis* (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1995).
- PK *The Peaceable Kingdom: A Primer in Christian Ethics* (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1983).
- STT *Sanctify Them in the Truth: Holiness Exemplified* (second edition) (London: Bloomsbury T&T Clark, 2016).
- THR Berkman, J. & Cartwright, M. (eds.), *The Hauerwas Reader* (Durham, NC: Duke University Press, 2001).
- TT *Truthfulness and Tragedy: Further Investigations into Christian Ethics* (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1977).
- VV *Vision and Virtue* (Notre Dame, Ind.: Fides, 1974).

1 INLEIDING

1.1 Inleiding en probleemstelling

Identiteit fungeert als een belangrijk begrip om aan te duiden wie we zijn. Waar we ons een aantal decennia geleden eerst afvroegen wát we waren – bijvoorbeeld katholiek, humanist of liberaal – daar is de vraag nu geworden wíe we zijn. Onder andere ten gevolge van de ontzuiling en het opkomende individualisme is de Nederlandse samenleving veel minder ingericht langs de lijnen van religie of ideologie, maar is ze verbrokkeld in de richting van een cultuur waarin iedereen wordt geacht zijn eigen identiteit vorm te geven.¹ Dit geeft een grote mate van vrijheid wie je wilt of denkt te zijn, maar levert ook problemen op voor wie onzeker is over zijn of haar identiteit.²

Onder het begrip identiteit verstaan we in dit onderzoek de ‘relatief constante beleving van een persoon als uniek, samenhangend en door de tijd herkenbaar’. Het is de som van alle factoren die een mens tot individu maken, in de literatuur bijvoorbeeld ingedeeld naar ‘cognitieve (zelfwaarneming), affectieve (waarneming, gevoelens en zelfreflectie) en een conatieve (gedrags-) elementen’.³ Verder hebben erfelijke en biologisch bepaalde elementen invloed op de identiteit van een persoon.⁴ De wijze waarop mensen hun de identiteit uitdrukken vindt vaak plaats op een verhalende manier (daarom ook

---

¹ Boutellier, H., *Het seculiere experiment: hoe we van God los gingen samenleven* (Amsterdam: Boom Uitgevers, 2015).

² Waar we in dit onderzoek mannelijke aanwijzende of bezittelijke voornaamwoorden zullen gebruiken is daarin zonder uitzondering de vrouwelijke vorm inbegrepen.

³ Statt, D.A., *The Concise Dictionary of Psychology* (Taylor & Francis e-Library, 2003), 68, 100, 119.

⁴ Cullberg, J., *Moderne psychiatrie: Een psychodynamische benadering* (Amsterdam: Ambo | Anthos, 2005), 143.

wel narratieve identiteit genoemd), in het vertellen over herkomst en gebeurtenissen uit het verleden, uitdagingen en problemen in het heden en hoop en angst voor de toekomst.⁵

Kijken we naar christenen in Nederland, dan kunnen we in lijn met de hiervoor geschetste tendens stellen dat de vanzelfsprekendheid waarmee vorige generaties christenen hun bestaan konden duiden al een tijd lang minder goed werkt. Het relatief eenvoudige overzicht dat men over het maatschappelijke speelveld had en het daarin beschikbare christelijke kleurenpallet (bijvoorbeeld katholiek, protestants of baptist) is niet verdwenen, maar opgegaan in een plurale samenleving die veel sterker dan voorheen individuele vrijheid – ook op het gebied van geloof – als uitgangspunt neemt. Onder invloed van deze toegenomen vrijheid is het christelijke kleurenpallet dermate toegenomen dat het niet meer vanzelfsprekend is wat het betekent als je zegt als je zegt dat je ‘christen’ bent, er zijn immers zoveel soorten christenen, ieder met zijn eigen opvattingen over wat dat precies inhoudt.

Bijgevolg weten velen zich vandaag de dag niet direct geïnformeerd over wie je bent als je zegt dat je christen bent. Maar blijkbaar weten christenen dat zelf ook lang niet altijd goed, zo blijkt uit publicaties die met regelmaat over dit onderwerp verschijnen. Blijkbaar is het voor sommige christenen ook niet vanzelfsprekend duidelijk wat het betekent om ‘christen’ te zijn of een ‘christelijke identiteit’ te hebben. We kunnen dit afleiden aan het feit dat veel kerken zich met regelmaat bezinnen op hun missie en visie en stellen documenten op waarin ‘hun’ identiteit is vastgelegd, soms zelfs met vergaande concretisering.⁶ Maar tegelijk zien we dat diezelfde kerken het steeds moeilijker vinden bij te dragen aan de identiteitsvorming van haar leden.⁷ De Theologische Universiteit Kampen ziet het belang in van identiteit in relatie tot het geloof, zichtbaar aan hun bijzondere leerstoel *Christian Identity in Social Practices*. Volwassen gelovigen vinden het lastig om vast te houden aan hun christelijke identiteit in een maatschappelijk klimaat dat wordt gekenmerkt door liberale normen en waarden.⁸ Ouders hebben er moeite mee hoe zij hun christelijke identiteit kunnen doorgeven aan hun

---

⁵ Stroeken, H.P.J., *Psychoanalytisch Woordenboek* (Amsterdam: Boom, 2008), 136.

⁶ In deze zin is er sprake van een identiteit van een kerk(elijke gemeenschap). Onder de identiteit van een kerk verstaan Van Houwelingen en Schaeffer ‘het dynamische samenspel van theoretische, normatieve en rituele aspecten zoals die uitdrukking krijgen in het leven van de gemeente en haar afzonderlijke leden’. Van Houwelingen, R. en Schaeffer, H., ‘Een rijk geschakeerd geheel: Hoe het verdragen van verschillen de eenheid van de christelijke gemeente versterkt’ in: *Soteria* (2017, september), 7-20.

⁷ Kock, J. de, Verboom, W., (eds.), *Altijd leerling: Basisboek catechese* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2011), 162-4.

⁸ Hart, J. de, *Geloven binnen en buiten verband: Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland* (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2004), 10.

kinderen.⁹ Veel jongeren zien de kerk al lang niet meer als enige relevante instantie voor hun morele vorming en hebben moeite om hun christelijke identiteit aan leeftijdsgenoten uit te leggen.¹⁰

Hoewel deze korte beschouwing over christelijke identiteit onmogelijk recht kan doen aan de complexiteit van de situatie, kunnen we stellen dat de identiteit van kerken en christenen in Nederland aan alle kanten onder druk staat en soms zelfs zwak is.¹¹ Van buiten, doordat de plurale samenleving de *identity markers* van een christelijke identiteit niet langer meer begrijpt. Vanuit het oogpunt van de kerken, omdat zij moeite hebben met de overdracht van bouwstenen voor een christelijke identiteit uit Schrift, traditie en gemeenschap. Voor christenen zelf in het zich eigen maken en inpassen van deze bouwstenen in hun eigen leven en persoonlijkheid.

1.2 Doel- en vraagstelling

Stanley Hauerwas (1940) heeft zich de afgelopen decennia opgeworpen als pleitbezorger van een theologische beweging die wel omschreven wordt als een *ecclesial turn* of 'wending naar de kerk'.¹² Een kenmerk van deze beweging is dat ze de identiteit van kerken en christenen zoekt te versterken. Dit vindt onder andere plaats door nadruk te leggen op de Bijbel, sacramenten, gemeenschapsleven en traditie als meest bepalende *loci* voor de vorming en verdieping van een christelijke identiteit. Christelijke identiteit krijgt hierdoor als vanzelf een sterkere morele spits: ze ligt niet in de eerste plaats vast in standpunten of opvattingen, maar in een christelijke 'way of life': het Evangelie waarvan christenen getuigen in woord, daad en alles wat hun leven concreet inhoudt – welke keuzes, prioriteiten, gewoonten en attitudes daarbij horen.¹³

---

⁹ Haaften, J.C., 'Oppervlakkige religieuze identiteitsontwikkeling jeugd te wijten aan ouders' in: *Reformatorisch Dagblad*, 2 mei 2018 (<https://goo.gl/Lwrbzk>, laatst bezocht 16 mei 2018).

¹⁰ Neele, H., 'Zorg om verbondenheid refojongeren aan christelijke traditie' in: *Reformatorisch Dagblad*, 13 februari 2018 (<https://goo.gl/WU4uHj>, laatst bezocht 16 mei 2018).

Wolters, G., 'Kwart refo (v)mbo-jongeren twijfelt over christen-zijn: Reformatorische jongeren van het vmbo en mbo hebben geen krachtige identiteit' in: *Reformatorisch Dagblad*, 21 maart 2018 (<https://goo.gl/DiffkK>, laatst bezocht 16 mei 2018).

¹¹ Ik heb bij deze korte verkenning het hervormd-gereformeerde deel van kerkelijk Nederland in mijn achterhoofd gehouden. Dat is het deel van de kerk waaruit ik zelf afkomstig ben en dat ik binnen afzienbare tijd als predikant hoop te mogen dienen. Het is dan ook dat ik met het oog op dit deel van de kerk, hoewel zeker andere richtingen niet uitsluitend, mijn thesis schrijf en daaraan dienstbaar wil maken.

¹² Paul, H. & Wallet, B., 'Inleiding' in: Paul, H. & Wallet, B. (eds.), *Oefenplaatsen: Tegendraadse theologen over kerk en ethiek* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012), 12.

¹³ *Ibid.*, 14.

Hauerwas wijst naar de centrale positie van de aanbidding van God in de liturgie als meest bepalend voor de vorming en verdieping van christelijke identiteit: ‘The focus on worship is a constant reminder that knowledge of God and knowledge of ourselves is interdependent and that interdependence is what “ethics” is about.’¹⁴ De gemeenschappelijke aanbidding van God is voor Hauerwas de meest fundamentele en tegelijk meest gewone manier – dat wil zeggen een manier die eigen is aan de aard en natuur van wie christenen zijn – waarop het christelijk geloof ‘belichaamd’ wordt, waarin het zich ontwikkelt van een aantal ideeën en overtuigingen naar een geheel van ‘praktijken en een way of life’.

15

In deze thesis zullen we onderzoeken wat de theologisch-ethische visie van Hauerwas is op christelijke identiteit en de wijze waarop de aanbidding van God in de liturgie bij Hauerwas functioneert als meest beslissende praktijk voor de vorming en verdieping van een christelijke identiteit. Op basis daarvan zullen we verkennen welke bijdrage zijn visie mogelijk kan leveren aan het nadenken over de identiteit van (een nieuwe generatie) christenen in Nederland en welke kritiek daar op te leveren is.

De hoofdvraag van het onderzoek formuleren we als volgt:

Wat kenmerkt de theologisch-ethische visie van Stanley Hauerwas op de aanbidding van God als meest bepalende praktijk voor de vorming en verdieping van een christelijke identiteit en op welke wijze kan zijn visie mogelijk bijdragen aan de vorming en verdieping van de identiteit van christenen in Nederland?

1.3 Verantwoording

Reeds in de oudheid erkenden Plato en Aristoteles dat *hoe* mensen doen wat ze doen net zo belangrijk is als *wat* ze doen. De kerk kent eveneens een lange traditie waarin theologen reflecteren op de relatie tussen geloof en praktijk – een traditie die in de 20^e eeuw als ethiek onder de theologie en daarnaast binnen de filosofie haar eigen vakgebied kreeg.¹⁶ Binnen de theologische ethiek wordt onder andere nagedacht over (christelijke) identiteit.

---

¹⁴ Hauerwas, S., *In Good Company: The Church as Polis* (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1995), 156. Hierna afgekort als *IGC*.

¹⁵ Hauerwas, S. & Wells, S., ‘Christian Ethics as Informed Prayer’, in: Hauerwas, S., Wells, S. (eds.), *The Blackwell Companion to Christian Ethics* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2011), 7. Hierna afgekort als *BC*.

¹⁶ Wogaman, J.P., *Christian Ethics: A Historical Introduction* (second edition) (Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press), 170.

1. Inleiding

Hauerwas is een theoloog binnen de traditie van de christelijke ethiek in de Verenigde Staten. Hij stelt dat veel christenen over een zwakke christelijke identiteit beschikken. Hauerwas vergelijkt hun situatie met een *American football team* dat in de rust met 75-0 achter staat. In de poging het tij te keren steekt de coach geen tirade af maar legt hij het spel opnieuw uit door te beginnen bij het begin: 'het spel wordt gespeeld met een bal'. Analoog aan dit voorbeeld ontdekte Hauerwas zelf dat het voor christenen van levensbelang is hun identiteit allereerst en vooral te ontleen aan die praktijk waarin de diepste grond van hun bestaan verankerd ligt: de aanbidding van God.¹⁷

'Christian identity is not primarily to be found in statements or debates or arguments, but in particular practices, commitments, and habits. Christianity is not principally something people think or feel or say — it is something people do. The narrative of the Gospels is the story of what Christ did, and what God did in Christ, and the scriptural narrative shapes and inspires disciples to go and do likewise'.¹⁸

Men kan een zwakke christelijke identiteit natuurlijk uitleggen in termen van externe oorzaken, maar wellicht is het vooral een probleem van christenen zelf. Daarom zullen we, in lijn met het denken van Hauerwas, identiteit primair benaderen vanuit het perspectief van christenen zelf, vanuit de kerk en vanuit de theologie. Bijbel, traditie, kerk en theologie – allen hebben voor Hauerwas hun brandpunt in de liturgie – zullen in dit onderzoek blijken voor Hauerwas bronnen te zijn voor het vormen en verdiepen van een christelijke identiteit, ook zodat die weer herkenbaar zal zijn buiten de muren van de kerk.

Letten we op onze eigen situatie binnen de Protestantse Kerk in Nederland (hierna: PKN), dan verwachten we dat de bestudering van de ethische theologie van Hauerwas mogelijk bij kan dragen aan de doorgaande bezinning die in de PKN plaatsvindt op de situatie van een krimpende kerk en de verhouding van de kerk en christenen tot haar context. De achterliggende gedachte voor de verbinding van Hauerwas met de PKN is dat de Generale Synode in 2016 heeft uitgesproken dat een van de uitdagingen waar de PKN voor staat, is om 'weer bij de *kern* uit te komen en *back to basics* te gaan' maar de kerk 'moet dan (...) wel weten wat hard core is'.¹⁹ Het is ons leidend vermoeden dat de

---

¹⁷ *IGC*, 153-4.

¹⁸ Hauerwas, S. & Wells, S., 'Why Christian Ethics Was Invented' in: *BC*, 37.

¹⁹ Protestantse Kerk in Nederland, *Kerk 2025: Waar een Woord is, is een weg* (Goudriaan: De Groot Drukkerij, 2016), 3; mijn cursivering.

theologie van Hauerwas een bijdrage kan leveren aan de uitdaging die de PKN zich gesteld heeft. Want in de eerste plaats lokaliseert Hauerwas de ‘kern’ van de christelijke identiteit in de gemeenschappelijke aanbidding van God en de navolging van Jezus Christus – is dit mogelijk de ‘kern’ die de PKN zoekt?²⁰ In de tweede plaats betoogt Hauerwas dat aanbidding in de praktijken van de liturgie de bron en richtingwijzer zijn waaruit christenen heel hun bestaan en handelen inhoud en oriëntatie geven – is het denkbaar dat dit de ‘basics’ zijn waar de PKN naar terug wil?²¹ Het ‘aanbod’ van de theologische ethiek van Hauerwas lijkt van toepassing te zijn op de ‘vraag’ van de PKN.

1.4 Subvragen

Vanuit de hoofdvraag en verantwoording komen we tot de volgende subvragen die leidend zijn voor de opbouw en uitwerking van ons onderzoek:

1. Theologie en ethiek:

- a. Hoe is de discipline van de christelijke ethiek in Europa ontstaan?
- b. Hoe heeft de christelijke ethiek zich in de Verenigde Staten ontwikkeld?
- c. Wat zijn de grondlijnen van de theologische ethiek van Stanley Hauerwas?
- d. Wat betekenen de begrippen karakter, narratief, gemeenschap, kerk, identiteit en liturgie in het denken van Hauerwas?
- e. Hoe functioneert bij Hauerwas de liturgie in het vormen en verdiepen van de identiteit van christenen?

2. Nederlandse context:

- a. Hoe is de huidige situatie en identiteit van christenen in Nederland te karakteriseren?
- b. Op welke punten kan de theologisch-ethische visie van Hauerwas een bijdrage leveren aan de opbouw en verdieping van identiteit van christenen in Nederland?
- c. Welke kritiek, bijstelling en aanvullingen op Hauerwas’ denken moet daarin meegenomen worden?

---

²⁰ Hauerwas, S. & Wells, S., ‘Christian Ethics as Informed Prayer’ in: *BC*, 10. Hauerwas, S. & Wells, S., ‘How the Church Managed Before There Was Ethics’ in: *BC*, 49.

²¹ Hauerwas, S. & Wells, S., ‘Why Christian Ethics Was Invented’ in: *BC*, 39.

3. Conclusies en evaluatie:

- a. Op welke punten vormt het denken van Hauerwas over liturgie en identiteit een waardevolle aanvulling op reeds bestaande gedachten daarover in Nederland?
- b. Wat zijn mogelijke leemtes in het denken van Hauerwas over liturgie en identiteit?

1.5 Methode en leeswijzer

Om ons bekend te maken met de theologische ethiek van Stanley Hauerwas geven we in hoofdstuk 2 eerst een karakterschets van de ethische traditie waaruit Hauerwas voortkomt. Wij nemen hiervoor ons vertrekpunt in de perceptie van Hauerwas zelf op het ontstaan van de christelijke ethiek en op de vraag welke theologen voor haar verdere ontwikkeling het meest bepalend zijn geweest. De beschrijving van deze geschiedenis helpt ons om de positie van Hauerwas en zijn theologische ethiek beter te begrijpen.

Vervolgens maken we ons bekend met Hauerwas' theologische ethiek. We lopen de grondlijnen van zijn denken langs aan de hand van een aantal kernbegrippen die relevant zijn voor het verdere onderzoek naar de vorming en verdieping van christelijke identiteit. We werken hierbij ruwweg tot aan de laatste eeuwwisseling, omdat er rondom die periode een nieuwe fase aanbreekt waarin Hauerwas zich nadrukkelijker richt op het belang van de liturgie voor de bestudering van ethiek.

In hoofdstuk 3 zetten we de beschrijving van de theologische ethiek van Hauerwas voort rondom de thema's liturgie, ethiek en identiteit. Eerst zetten we de belangrijkste beweegredenen op een rij waarom Hauerwas 'ethiek door de lens van liturgie' is gaan overwegen. Vervolgens gaan we na wat het begrip identiteit in zijn theologische ethiek inhoudt. Tenslotte maken we de cirkel rond door ons te richten op de verwevenheid tussen identiteit en liturgie en de wijze waarop Hauerwas de identiteit van christenen bij uitstek in de liturgie gevormd en verdiept ziet worden.

In hoofdstuk 4 brengen we de theologie van Hauerwas in gesprek met de Nederlandse context. Hiertoe maken we gebruik van de recente kerk- en cultuuranalyse van Stefan Paas.²² We zullen ontdekken waar de overeenkomsten en verschillen liggen tussen de wijze waarop Hauerwas en Paas de identiteit van christenen pogen te vormen en verdiepen. Tevens zullen we in dit hoofdstuk zien welke specifieke

---

²² Paas, S., *Vreemdelingen en priesters: Christelijke missie in een postchristelijke omgeving* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2015).

bijdrage de ethische theologie van Hauerwas kan bieden voor de vorming en verdieping van een christelijke identiteit in Nederland.

In het laatste hoofdstuk 5 kijken we kort terug op ons onderzoek en beantwoorden we de centrale onderzoeksvraag.

2 THEOLOGIE EN ETHIEK

In hoofdstuk 2 geven we een karakterschets van de theologische ethiek van Stanley Hauerwas, maar we zullen beginnen met een schets van de traditie van de christelijke ethiek zoals die in de 20^e eeuw in Europa is ontstaan en daarna in Noord-Amerika is doorontwikkeld (2.1). Wij nemen hiervoor ons vertrekpunt in de perceptie van Hauerwas zelf op het ontstaan van de christelijke ethiek en op de vraag welke theologen voor deze ontwikkeling het meest bepalend zijn geweest. Het is deze traditie waaraan Hauerwas zich verschuldigd weet, waar hij doorgaand mee in gesprek is, waar hij op kernpunten afstand van neemt en waarin hij nieuwe voorstellen inbrengt. De beschrijving van deze geschiedenis helpt ons om de positie van Hauerwas beter te begrijpen. Vervolgens maken we de overstap naar de theologische ethiek van Hauerwas (2.2). We lopen de grondlijnen van zijn denken langs aan de hand van een aantal kernbegrippen die relevant zijn voor het verdere onderzoek naar de vorming en verdieping van christelijke identiteit. We werken hierbij ruwweg tot aan de laatste eeuwwisseling, omdat er rondom die periode een nieuwe fase aanbreekt waarin Hauerwas zich nadrukkelijker richt op het belang van liturgie voor zijn theologie en ethiek (hoofdstuk 3).

2.1 Christelijke ethiek in Europa en Noord-Amerika

Voor de beschrijving van het ontstaan van de christelijke ethiek in Europa gaan wij uit van het essay 'On Doctrine and Ethics' waarin Hauerwas weergeeft hoe in zijn optiek de christelijke ethiek is ontstaan als discipline naast theologie.²³ Aan de hand van zijn essay 'On Keeping Theological Ethics Theological' volgen we Hauerwas in zijn beschrijving van de christelijke ethiek in Verenigde Staten.²⁴ Verder putten we uit twee essays uit *BC*, 'Why Christian Ethics Was Invented' en 'How the Church Managed Before There Was Ethics', beiden van de hand van Hauerwas en Samuel Wells.²⁵

---

²³ Hauerwas, S., *Sanctify Them in the Truth: Holiness Exemplified* (London: Bloomsbury T&T Clark, 1998), 21-40. Hierna afgekort als *STT*.

²⁴ Hauerwas, S., *Against the Nations: War and Survival in a Liberal Society* (Minneapolis: Winston Press, Inc., 1985), 23-44. Hierna afgekort als *AN*.

²⁵ Hauerwas, S. & Wells, S., 'Why Christian Ethics Was Invented' in: *BC*, 28-38. Hauerwas, S. & Wells, S., 'How the Church Managed Before There Was Ethics' in: *BC*, 39-50.

2.1.1 Ontstaan christelijke ethiek in Europa

Hauerwas betoogt dat christelijke ethiek een recente uitvinding is. Hij stelt dat het grootste gedeelte van de geschiedenis van de kerk christenen geen onderscheid maakten tussen leer en leven, tussen theologie en ethiek.

Vroege kerk en middeleeuwen

In de ogen van Hauerwas legde Augustinus de basis voor de ontwikkeling van wat eeuwen later christelijke ethiek zal gaan heten. Na Augustinus ziet Hauerwas theologen op diverse manieren de relatie uitwerken tussen geloof en leven.²⁶ Als belangrijke ontwikkeling ziet Hauerwas de opkomst van de biecht, want in de traditie van de biecht ontwikkelt de kerk manieren hoe om te gaan met morele vraagstukken. Er worden handboeken (*Paenitentia*) uitgewerkt die priesters richtlijnen geven hoe zij moeten omgaan met biecht en boete.²⁷ Een hoogtepunt in de uitwerking van de ethische en theologische dimensies van het christelijk leven ziet Hauerwas bij Thomas Aquinas' *Summa Theologiae*. In navolging van Aristoteles benadrukt Thomas het belang van gewoontevorming voor de alledaagse praktijken van het leven en beschrijft hij het belang van de vorming van deugden voor christenen.²⁸

Reformatie

De Reformatie heeft in de analyse van Hauerwas zonder dat dat de bedoeling was bijgedragen aan het ontstaan van ethiek als discipline naast de theologie. Met de Reformatie kwam er meer nadruk dan tevoren te liggen op de persoonlijke relatie tussen God en het individu, waardoor de kerk als context voor geloof en leven minder belangrijk werd. Hauerwas wijdt deze ontwikkeling mede aan het verdwijnen van de biechtpraktijk bij Protestanten. Dat hoefde nog geen probleem te zijn, zo constateert Hauerwas, zolang christenen maar 'wisten' wat het 'betekende' om christen te zijn. Maar met het verstrijken van de tijd en onder invloed van polarisatie tussen Protestanten onderling werd het steeds minder duidelijk wat het 'betekende' om christen te zijn, met als gevolg dat het voor theologen steeds belangrijker werd om aan ethiek te gaan 'doen'.²⁹

Immanuel Kant (1724–1804)

Aan het begin van de Verlichting was er inmiddels sprake van een grote diversiteit aan christelijke morele opvattingen waardoor scepticisme en relativisme op de loer lagen, zo betoogt Hauerwas.

---

²⁶ *STT*, 27.

²⁷ *Ibid.*, 28.

²⁸ Hauerwas, S. & Wells, S., 'How the Church Managed Before There Was Ethics' in: *BC*, 46. *STT*, 30.

²⁹ *STT*, 31-2.

Bovendien volgden de natuurwetenschappelijke ontwikkelingen elkaar in rap tempo op, waardoor de metafysische aanspraken van het christendom bedreigd werden. In reactie hierop ziet Hauerwas Kant op zoek gaan naar een manier om kennis en moraliteit af te grenzen tegen het dreigende scepticisme en relativisme. Kant fundeert hiertoe moraliteit in de menselijke rede om haar autonoom, dat is 'vrij van alle religieuze en antropologische vooronderstellingen' te maken. Hauerwas karakteriseert de winst van Kants methode daarin dat deze poogt mensen, die op het gebied van geloof en religie met elkaar verschillen, toch conflicten kunnen oplossen zonder daarbij geweld te hoeven gebruiken. Want, als mensen elkaar respecteren als 'rationele wezens', dan is de kans aanwezig dat zij ontdekken dat ze bepaalde zaken gemeenschappelijk hebben die een grond voor vrede kunnen zijn.

Het probleem voor Hauerwas met Kants theologie is dat hij de 'essentie van het christelijke geloof legde in moraliteit' waarmee hij het fundament legde voor de liberale protestantse theologie en ethiek.³⁰ In de optiek van Hauerwas probeert Kant namelijk het christendom te 'redden' nadat het in zijn ogen 'berooft' was van metafysische en historische vooronderstellingen. Kant doet dat door te betogen dat christelijke 'claims gerechtvaardigd kunnen worden voor zover ze consistent zijn met de morele wetgeving' die Kant grondt in de zuivere rede. Het gevolg is echter dat Kant niet meer met Jezus als 'morele autoriteit' uit de voeten kan, want in dat geval is het niet meer mogelijk de autonomie van de mens staande te houden die voor Kant zo noodzakelijk is.³¹

Friedrich Schleiermacher (1768–1834)

Schleiermacher bekritiseert het 'kille rationalisme' van Kant, maar gaat volgens Hauerwas wel in Kants voetspoor verder door het christendom aan te wenden voor de morele ontwikkeling van de mensheid, iets dat Schleiermacher ziet als een in de kern religieuze activiteit. Om de mens tot een hoger peil van civilisatie te brengen, brengt Schleiermacher theologie over van de kerk naar de universiteit, waar deze een plaats krijgt naast disciplines als geneeskunde en rechten. Onder zijn invloed wordt theologie aan de universiteit opgedeeld in vakgebieden ten einde bij te dragen aan de verdere ontwikkeling van de mensheid.³² Hauerwas constateert dat ethiek een van de vakgebieden is die aan het eind van de 19^e eeuw tot een zelfstandige discipline is geworden die ook door niet-theologen uitgeoefend wordt.³³

Karl Barth (1886–1968)

Voor Barth, een van de inspiratiebronnen voor Hauerwas, liggen de kaarten volledig anders: ethiek is voor Barth niet mogelijk zonder van begin tot eind een theologische activiteit te zijn. Hauerwas betoogt

---

³⁰ *STT*, 33. *AN*, 27.

³¹ Hauerwas, S. & Wells, S., 'Why Christian Ethics Was Invented' in: *BC*, 31-2.

³² *STT*, 34-5.

³³ Hauerwas, S. & Wells, S., 'Why Christian Ethics Was Invented' in: *BC*, 32. *STT*, 36.

dat theologie voor Barth het getuigenis is over hoe God zich in Jezus Christus openbaart en dat deze openbaring de absolute grond is voor alles wat de mens weet en doet. Barth begint zijn *Kirchliche Dogmatik* met een uiteenzetting van de leer van de Drie-eenheid waarin voor Barth ethiek, net als alle andere theologische vakgebieden, haar grond en doel vindt. Op deze wijze plaatst hij in de ogen van Hauerwas de theologie terug in dienst van de kerk en haar verkondiging van Jezus Christus.³⁴

Barths visie op de relatie tussen theologie en ethiek heeft volgens Hauerwas weinig navolging gekregen.³⁵ Hauerwas constateert dat in de 20^e eeuw het niet alleen christenen zijn, maar ook niet-christenen die ethiek 'doen' onafhankelijk van religieuze overtuigingen. Deze ontwikkeling is in Hauerwas optiek mede mogelijk gemaakt door een proces dat met Kant in gang werd gezet, die de moraal in de rede fundeerde en daarmee loskoppelde van christelijke overtuigingen. Aangekomen bij Barth maakt Hauerwas voor de beschrijving van de ontwikkeling van de christelijke ethiek de oversteek van Europa naar Noord-Amerika. We zullen hem hierin volgen en ons concentreren op de traditie waarin Hauerwas uiteindelijk zelf zijn plek zal innemen.

2.1.2 Ontwikkeling christelijke ethiek in Noord-Amerika

De ontwikkeling van christelijke ethiek in Noord-Amerika heeft naast theologische en filosofische context ook een pastoraal gedreven component in zich. In de laat 19^e en vroege 20^e eeuw probeerden protestantse pastores de bron van armoede in de grote steden aan te pakken die, in hun ogen, lag in de wijze waarop politieke en economische structuren georganiseerd waren. Deze pastores streefden in de optiek van Hauerwas, zoals theologen van voor de Verlichting dat nog veelal onbewust deden, bewust een organische eenheid na tussen geloof en leven, theologie en ethiek. Zij richtten zich echter niet zozeer op de ontwikkeling van christelijke ethiek als wetenschappelijk vakgebied onder de paraplu van de theologie, maar gaven ethiek de concrete taak van sociale en maatschappelijke vernieuwing. Deze beweging werd bekend onder de naam *social gospel*.³⁶

Walter Rauschenbusch (1861-1918)

In de ogen van Hauerwas is Walter Rauschenbusch de eerste exponent van de *social gospel* beweging. Rauschenbusch probeert de kerk van een antwoord te voorzien op onder andere de toenemende (klassen)ongelijkheid en armoede ten gevolge van de industriële revolutie.³⁷ De wijze waarop

---

³⁴ *STT*, 37-8.

³⁵ *Ibid.*, 38

³⁶ Rauschenbusch, *A Theology for the Social Gospel* (Nashville: Abington Press, 1945), 140; geciteerd in *AN*, 28.

³⁷ *AN*, 29.

Rauschenbusch dit aanpakt is door de hele samenleving te willen kerstenen volgens principes die hij deduceert uit het onderwijs van Jezus.³⁸

Onder invloed van Rauschenbusch ziet Hauerwas dat theologen binnen de *social gospel* beweging de totstandbrenging van het Koninkrijk gingen vereenzelvigen met de realisatie van *the American ideal*.³⁹ Tevens ziet Hauerwas dat met de opkomst van het *social gospel* protestantse seminaries in de Verenigde Staten christelijke ethiek begonnen op te nemen in hun curriculum. In zichzelf is dat voor Hauerwas geen probleem, maar de christelijke ethiek was het dan wel verplicht om de vereiste wetenschappelijke methodes in acht te nemen.⁴⁰ Dat is voor Hauerwas wel een probleem, want op grond van deze methodes is het lastig de metafysische status van christelijke overtuigingen te verwerken in de ethiek.⁴¹

Reinhold Niebuhr (1892-1971)

Vanwege de opkomst van de historische Schriftkritiek, de uitbraak van WOI en aanhoudende sociale problematiek ontwikkelen theologen binnen de *social gospel* beweging nieuwe strategieën en theologische rationaliseringën om haar ideaal van sociale vernieuwing door te kunnen zetten. R. Niebuhr is een van deze theologen. Naar het inzicht van Hauerwas kan Niebuhr niet uit de voeten met de 'visie op sociale verandering door de bekering van politieke en economische structuren en instituten'. Hij ziet dat Niebuhr vanuit de antropologie van Augustinus en Luther nadruk legt op de gevallen staat van de mens en de noodzaak van verlossing als daad van God. Niebuhr plaatst het doorbreken van het Koninkrijk 'terug' in de eschatologie (want de maatschappij als geheel kan niet getransformeerd worden tot Koninkrijk) en richt zich op de morele vorming van de individuele mens. Dat zijn voor Niebuhr niet alleen christenen, maar hij heeft heel de maatschappij in de Verenigde Staten op het oog, aldus Hauerwas.⁴²

Waar Rauschenbusch volgens Hauerwas nog de noodzaak zag van de kerk als criticaster van maatschappij, daar ziet Reinhold Niebuhr heel de maatschappij als subject van de christelijke ethiek.⁴³ Omdat Niebuhr bovendien net als zijn voorgangers sinds Kant de theologie in de antropologie fundeert, is zijn sociale theorie op onderdelen ook bruikbaar voor niet-christelijke denkers. Parallel

---

³⁸ Hauerwas, S. & Wells, S., 'Why Christian Ethics Was Invented' in: *BC*, 32.

³⁹ *AN*, 29.

⁴⁰ Hauerwas, S. & Wells, S., 'Why Christian Ethics Was Invented' in: *BC*, 32-3.

⁴¹ *STT*, 33.

⁴² Wells, S., *Transforming Fate into Destiny: The Theological Ethics of Stanley Hauerwas* (Oregon: Cascade Books, 1998), 5.

⁴³ *AN*, 30-1, 47.

hieraan funderen theologen hun ethiek steeds meer los van de theologische wortels en drukken ze hun ethische standpunten steeds vaker uit in een seculier idioom om tegemoet te komen aan pluraliserende en seculariserende tendensen in de Amerikaanse samenleving. Bovendien, zo is opvatting van Hauerwas, nemen christelijke ethici de taak op zich om sociale strategieën te ontwikkelen ter ondersteuning van de liberale democratie en maatschappij.⁴⁴

H. Richard Niebuhr (1894-1962)

Een theoloog die zich bewust was van de valkuilen om sociale strategieën te ontwikkelen zonder dat hun herkomst herkenbaar is in theologische overtuigingen en uitgangspunten was H. Richard Niebuhr. Volgens Hauerwas vond H. Richard Niebuhr dat christelijke ethiek haar theologische fundering niet mocht verliezen. Hij voorzag theologen met het oog hierop van een instrumentarium dat vijf typen christelijke ethiek categoriseerde: *Christ against culture*, *Christ of culture*, *Christ above culture*, *Christ and culture in paradox* en *Christ the transformer of culture* (*Christ and Culture*, 1951). Maar net als het werk van Reinhold Niebuhr stelt Hauerwas dat H. Richard Niebuhrs ethiek sociale vernieuwing als de kern ziet van het antwoord op het Evangelie. Ook H. Richard Niebuhrs werk staat daarmee voor Hauerwas vooral in het teken van ondersteuning aan de liberale democratie en maatschappij in de Verenigde Staten.⁴⁵

Vanwege de beschrijvende kracht van *Christ and Culture* is H. Richard Niebuhr in de visie van Hauerwas van beslissende invloed geweest voor de verdere ontwikkeling van christelijke ethiek in de Verenigde Staten. Hauerwas wijst op wat in zijn ogen een lacune is in het werk van H. Richard Niebuhr, namelijk dat hij een smalle conceptie van God in relatie tot de mensheid kent. Hierdoor gingen volgens Hauerwas theologen onder H. Richard Niebuhrs invloed op zoek naar aanvullende filosofische concepten die de morele implicaties uit christelijke overtuigingen konden duiden. Ondanks dat H. Richard Niebuhr de christelijke ethiek als een theologische taak zag, droeg zijn eigen theologie in de ogen van Hauerwas bij aan de ontworteling van de christelijke ethiek uit haar theologische bodem.⁴⁶

Christelijke ethiek in het midden van de 20e eeuw

Christelijke ethiek bleef in het midden van de vorige eeuw in de ogen van Hauerwas in de spanning die al sinds haar ontstaan als aparte discipline eind 19e eeuw zichtbaar was: aan de ene kant de wil om een theologische bespreking van het morele leven te verschaffen en aan de andere kant de inspanning om het ethisch-theologische idioom in het publieke debat te reduceren, dit om de verstaanbaarheid

---

⁴⁴ AN, 32.

⁴⁵ Wells, *Transforming*, 7.

⁴⁶ AN, 34, 48.

van haar morele overtuigingen ten goede te laten komen. Hauerwas betoogt dat christelijke ethici zich hierdoor in de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw in een ambigue situatie aantreffen. Aan de ene kant moest de genoemde wending naar filosofische bronnen helpen de logica van hun christelijke aanspraken te onderschrijven, maar juist daardoor bleek het in toenemende mate moeilijk te benadrukken hoe specifiek christelijke ethiek kon bijdragen aan discussies in het morele debat. Men zag volgens Hauerwas namelijk niet in dat het de filosofische denkkaders waren die het voor ethici juist moeilijk maakten überhaupt nog aan te tonen dat normatieve christelijke aanspraken diezelfde filosofische kaders juist bekritisieren.⁴⁷ Bijvoorbeeld is dit voor Hauerwas zichtbaar aan de breed gedeelde opvatting dat ethiek haar uitgangspunt nam in het principe van menselijke waardigheid en individuele autonomie. Deze en andere antropologische uitgangspunten hadden, zo stelt Hauerwas, tot gevolg dat er in de christelijke ethiek uiteindelijk steeds minder plaats was voor de kerk en haar praktijken die eeuwenlang zo belangrijk geweest waren voor de eenheid tussen geloof en leven, theologie en ethiek.⁴⁸

James M. Gustafson (1925)

Onze beschrijving van de ontwikkeling van de christelijke ethiek in de Verenigde Staten eindigt bij Gustafson, waarna we enkele conclusies van Hauerwas over zijn schets van de geschiedenis van de christelijke ethiek zullen langslopen. Gustafson was een student van H. Richard Niebuhr en was Hauerwas' eigen docent en doctoraal begeleider. Hij probeert in de ogen van Hauerwas de specifieke meerwaarde van de christelijke ethiek te behouden. Voor Gustafson heeft theologische ethiek in de eerste plaats de christelijke geloofsgemeenschap als subject. Toch is zij niet het enige publiek, want God heeft het welzijn van alle mensen op het oog. Daarom is het de taak van de christelijke ethiek principes en waarden te formuleren die óók mensen buiten de christelijke gemeenschap moreel kunnen leiden, aldus Hauerwas' karakterisering van Gustafson.⁴⁹ Dat doet zij op grond van specifiek christelijke geloofswaarheden, maar zodanig dat deze vertaald kunnen worden in een universeel, niet-theologisch idioom. De omgekeerde weg moet in de ogen van Gustafson ook gemaakt kunnen worden, namelijk dat in de meeste gevallen de argumenten die een morele daad van niet-christenen rechtvaardigen ook geldig zijn voor de rechtvaardiging van morele daden van christenen.⁵⁰

Hauerwas vraagt zich op dit punt bij Gustafson af waarom men nog überhaupt moeite zou willen doen 'christelijke' ethiek uit te oefenen op grond van de voorwaarde dat haar standpunten onherkenbaar als 'christelijk' uitgedrukt moeten kunnen worden. Hauerwas verbindt de positie van Gustafson

---

⁴⁷ AN, 36.

⁴⁸ Hauerwas, S. & Wells, S., 'Why Christian Ethics Was Invented' in: BC, 33.

⁴⁹ Gustafson, M., *Can Ethics Be Christian?* (Chicago: University of Chicago Press, 1977), 163.

⁵⁰ AN, 37-8.

evenals veel van zijn voorgangers met de lijn die Kant heeft ingezet. Ook Gustafson wil namelijk de morele overtuigingen van christenen verstaanbaar maken voor iedereen, onherleidbaar aan hun diepste *christelijke* overtuigingen. Voor Hauerwas is deze houding er de oorzaak van dat het voor christelijke ethici steeds moeilijker is om ethiek nog christelijk te houden. Hauerwas neemt positie in tegenover Gustafson door te stellen dat de wijze waarop christenen leven en denken te moeten leven juist volstrekt afhankelijk is van hun diepste overtuigingen.⁵¹

2.1.3 Conclusie

Op grond van zijn analyse van de geschiedenis van de christelijke ethiek concludeert Hauerwas dat de besproken theologen benadrukten dat christelijk ethische normen en waarden relevant zijn voor heel de samenleving. Maar ook dat zij worstelden met de vraag hoe ethiek nog christelijk gehouden kon worden wanneer zij haar uitgangspunt nam in liberaal theologische vooronderstellingen. In de ogen van Hauerwas bleek de christelijke ethiek haar specifiek christelijke meerwaarde niet helder te kunnen maken aan een breed, ook niet-christelijk publiek. In de poging haar inzichten toch relevant te maken voor heel de samenleving, nam zij volgens Hauerwas afstand van de inherent historische en gemeenschapsafhankelijke natuur van haar eigen morele overtuigingen.⁵²

Hauerwas wil vasthouden aan een ethiek die zich fundeert in de Bijbel en traditie en daar doorgaand mee in gesprek is. Zo'n ethiek bestaat voor Hauerwas niet uit een bezinsel van onveranderlijke morele waarheden, maar is 'opgebouwd uit het leven van mensen die continu die traditie bevragen en verder ontwikkelen door hun eigen strijd met diezelfde traditie uit te leven'.⁵³

2.2 Theologische ethiek bij Stanley Hauerwas

In deze paragraaf maken we de overstap van de traditie van de christelijke ethiek in de Verenigde Staten naar de theologie en ethiek van Hauerwas. In deze paragraaf kijken we naar de wijze waarop Hauerwas gedurende de eerste fase van zijn loopbaan werkt aan wat uiteindelijk gekarakteriseerd kan worden als zijn ontwerp voor een christelijke ethiek. We beginnen met de beschrijving van de begrippen karakter (2.2.1) en narratief (2.2.2). Uit deze beschrijving zullen we afleiden dat christelijke morele overtuigingen voor Hauerwas inherent historisch en gemeenschapsafhankelijk zijn en daarom

---

⁵¹ Hauerwas, S. & Wells, S., 'Why Christian Ethics Was Invented' in: *BC*, 36.

⁵² *AN*, 39-40.

⁵³ *Ibid.*, 41-42.

een gemeenschap vereisen die in staat is die traditie vast te houden en uit te leven (2.2.3). Het christelijke woord voor zo'n gemeenschap is kerk (2.2.4), het begrip bij Hauerwas waar we onze blik als laatste in dit hoofdstuk op zullen richten voordat we in hoofdstuk 3 overgaan naar de thema's liturgie, ethiek en identiteit in de theologische ethiek van Hauerwas.

2.2.1 Karakter

Het begin van Hauerwas' loopbaan kenmerkt zich door zijn onderzoek naar de geschiedenis van de christelijke ethiek en wat volgens Hauerwas daarin de tekortkomingen zijn. Hauerwas start bij het bekritisieren van wat hij als het vigerende model van christelijke ethiek ziet: het *standard account* van morele rationaliteit.⁵⁴ Volgens Hauerwas is het belangrijkste defect van dit *standard account* dat onder invloed van het natuurwetenschappelijke ideaal van objectiviteit de ethiek morele oordelen los heeft gekoppeld van innerlijke overtuigingen, verlangens, aanleg, karakter (character) en geschiedenis van het handelende subject. Want, zo stelt Hauerwas, morele oordelen en handelingen moeten volgens het *standard account* het resultaat zijn van een onpersoonlijke rationaliteit, verkregen als het subject (*agent*) de positie van de neutrale waarnemer (*observer*) inneemt.⁵⁵ De verschillende ethische theorieën spreken in de opvatting van Hauerwas alleen nog over criteria wanneer een handeling goed of fout is, zonder daarbij nog aandacht te willen besteden aan het subject die de handeling verricht.⁵⁶

In dat wat volgt kijken we naar de argumentatie van Hauerwas waarom hij het begrip karakter inbrengt en werken we het begrip karakter verder uit. Hauerwas geeft overigens geen definitie van karakter, omdat een definitie in zijn ogen onmogelijk recht kan doen aan de complexiteit van het begrip.⁵⁷

Tekortkomingen van het *standard account*

Door de ethische reflectie enkel te richten op de handeling slaagt het *standard account* er in Hauerwas' visie niet in een compleet beeld te beschrijven van het morele leven. Het beperkt ethische reflectie tot één van haar onderdelen – weliswaar een belangrijk onderdeel, maar niet het enige – waardoor het particularistische van het subject dat iedere morele handeling nu juist uniek maakt negeert. Ethiek

---

⁵⁴ Omdat de christelijke ethiek zich in de ogen van Hauerwas zodanig gecompromitteerd heeft aan de filosofische ethiek spreekt hij van 'contemporary ethical theory' of gewoon over 'ethics', ook als hij het over ethiek heeft die in een christelijke context beoefend wordt.

⁵⁵ Hauerwas, S., Bondi, R., Burrell, D.B., *Truthfulness and Tragedy: Further Investigations in Christian Ethics* (Notre Dame:, IN: University of Notre Dame Press, 1977), 16, 23. Hierna afgekort als *TT*.

⁵⁶ *TT*, 24.

⁵⁷ Hauerwas, S., *A Community of Character: Toward a Constructive Christian Social Ethic* (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1981), 271. Hierna afgekort als *CC*.

wordt hiermee een zaak van het vaststellen van principes of richtlijnen die toepasbaar worden geacht, ongeacht welke persoon ze in de praktijk brengt. Voor Hauerwas is het echter juist de persoon die ertoe doet.⁵⁸ Hauerwas wil de ethische reflectie daarom laten beginnen bij het subject en zijn karakter (*character* is voor Hauerwas de uitdrukking van 'de unieke bepaaldheid van het subject', zie hieronder).

Subject, karakter en handeling

De wijze waarop christenen handelen moet voor Hauerwas een weerspiegeling zijn van hun morele karakter.⁵⁹ Handelingen beoordeelt Hauerwas als goed indien ze leiden tot de vorming van moreel goede mensen.⁶⁰ De manier waarop we een morele situatie beschrijven en benaderen hangt af van de bepaaldheid van het karakter van het subject en zijn handelingsmogelijkheden. Subject, karakter en handeling zijn in de visie van Hauerwas als drie strengen die elkaar over en weer beïnvloeden; geen van deze drie mag ofwel de overhand krijgen ofwel genegeerd worden in de ethische reflectie. Zodoende wijst Hauerwas drie alternatieve visies van de hand die op enige wijze geen rekening willen houden met deze verstrengeling van subject, karakter en handeling (indeterminisme, vrijewilsdenken en behaviorisme en determinisme).⁶¹ Hauerwas werkt de notie van karakter uit als concept dat de unieke bepaaldheid van het *subject* uitdrukt (zie hieronder), gevormd door zijn *intenties* ten opzichte

---

⁵⁸ CC, 114-5; TT, 15-39.

⁵⁹ TT, 19.

⁶⁰ Hauerwas, S., *Character and the Christian Life: A Study in Theological Ethics* (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1994), xxiii. Hierna afgekort als CCL.

⁶¹ In het geval van indeterminisme gaat men er van uit dat het subject volstrekt niet beïnvloed wordt door externe factoren om op een bepaalde manier te handelen. Indeterminisme scheidt karakter af van de handeling en maakt deze tot een onoorzakelijke oorzaak waardoor het onmogelijk wordt de handelende persoon nog verantwoordelijk te houden voor zijn daden. Het subject is in de visie van Hauerwas niet onbepaald (*indeterminate*) maar bepaald (*determined*), waarbij de notie van karakter het subject verzekert niet volledig op te gaan in het feit dat hij gedetermineerd is. CCL, 18-22. Op deze manier poogt Hauerwas met het begrip karakter een uitweg te zoeken uit de verwarring van een onbepaald en toch bepaald subject. Want gedrag hoeft en kan niet uitsluitend begrepen te worden in termen van oorzaken die zichtbaar zijn voor de neutrale waarnemer, maar is een interne aangelegenheid die eerst en vooral door het subject zelf bereflecteerd moeten worden.

In het geval van vrije wilsdenken gaat men er van uit dat de handeling gescheiden wordt in een interne handeling (van de wil) en externe handeling (dat wat de persoon feitelijk doet en hetgeen tegen zijn wil in kan gaan). Voor Hauerwas is de wil van het subject en de daadwerkelijke handeling echter niet van elkaar te scheiden noch afzonderlijk inzichtelijk te maken in de morele reflectie omdat oorzakelijkheid van de handeling onvermijdelijk een invloed heeft op de wil van het subject. De wil van het subject kan niet gezien worden los van dat wat de uiteindelijke handeling heeft veroorzaakt. CCL, 21-24.

In het geval van het behaviorisme gaat men er van uit dat elke persoon niet meer is dan het product van de interactie van externe factoren, waarmee de neutrale waarnemer volledig zicht zou moeten kunnen hebben op de disposities kenmerken die de handeling van het subject bepalen. Het determinisme neigt juist naar een passief begrip van het subject als een wezen die dingen overkomen zonder dat het subject daar zelf nog bij betrokken is, of hoogstens met een sterk gelimiteerde hoeveelheid keuzes. Beide posities gaan uit van de noodzaak van een oorzaak van gedrag, in het subject of juist buiten het subject. Hauerwas stelt dat het niet nodig is om naar zo'n noodzakelijke oorzaak te zoeken want het subject definieert en bepaalt zelf de handeling. Er is geen 'gebeurtenis' als oorzaak die gescheiden kan worden van de activiteit van het subject zelf (kritiek op determinisme), net zo goed dat de wil van de persoon gescheiden kan worden van de persoon zelf (kritiek op indeterminisme). Het begrip karakter refereert voor Hauerwas naar zowel de bepaaldheid als de mate van vrijheid die het subject heeft. CCL, 25-29.

van de *handeling*, hieronder geven we van elk van deze onderdelen een korte indruk uit Hauerwas' denken.⁶²

Het belang van het subject voor de verklaring van een morele handeling

Hauerwas beargumenteert dat, om te begrijpen wat een morele handeling is, er noodzakelijkerwijs een verwijzing gemaakt moet worden naar de persoon die de handeling verricht. Wat het subject doet staat in de visie van Hauerwas in een intieme verbinding met wie hij is. Voor Hauerwas kan niemand een morele handeling beter kan verklaren dan de handelende persoon zelf.⁶³ Dat anderen vaak aannemen waarom iemand handelt zoals hij doet, doet voor Hauerwas geen afbreuk aan deze stelling, maar is enkel een verklaring voor het feit dat veel van ons gedrag vastgelegd is in sociale patronen en gewoonten die we als vanzelfsprekend accepteren.

Het belang van de intentie voor de morele handeling

Om dezelfde reden kan de intentie voor een handeling alleen met zekerheid en correct gegeven worden door de persoon die de handeling verricht.⁶⁴ Intentie gebruikt Hauerwas als indicator voor het richtinggevende karakter van een handeling, maar hij gaat niet zover dat intentie gelijk staat aan doelgerichtheid. Een handeling is voor Hauerwas intentioneel in die zin dat de persoon de handeling vormgeeft in overeenstemming met zijn argumenten en beschrijving (of: bewustzijn) van de situatie. Intentie omvat zodoende alles dat in de beschrijving van de situatie en verwachting van de handeling meekomt.

Wanneer de ethiek wil zoeken naar de reden voor moreel gedrag moet ze voor Hauerwas dus niet vragen naar uitsluitend oorzakelijke verbanden, maar ook naar de beschikbare alternatieven die de persoon had en de argumenten waarom hij voor deze handeling heeft gekozen. Hauerwas plaatst hierbij de opmerking dat een subject geen keuze heeft uit een oneindig aantal alternatieven en argumenten en dat het subject voor het geven van een beschrijving taal put uit zijn sociale omgeving, die slechts een gelimiteerd aantal beschrijvings- en handelingsmogelijkheden aanlevert.

Handelingen vormen het subject

Hauerwas stelt dat de persoon zijn levensverhaal (persoonlijk narratief) opbouwt uit zelfgekozen beschrijvingen van handelingen, alternatieven en argumenten voor het (nalaten van) handelingen.

---

⁶² *Ibid.*, 83-128.

⁶³ *Ibid.*, 83-9.

⁶⁴ *Ibid.*, 89-97.

Omdat het subject de handeling bepaalt vanuit de controle over de beschrijving van de situatie (of het gebrek daaraan), is het deze beschrijving die bepaald wie we als mens zijn.⁶⁵ *Zijn* we dan wat we *doen*? Voor Hauerwas in zekere zin wel. Maar we *doen* ook wat we *zijn*, het werkt twee kanten op. Karakter is sterk bepaald door het verleden maar heeft tegelijk een opening naar de toekomst. Door te handelen vanuit een bepaalde beschrijving van de situatie en argumenten voor het handelen op deze manier in plaats van een andere, bepaalt het subject niet alleen wat hij zal *doen* maar ook het soort persoon die hij zal *zijn*.⁶⁶

Karakter als uitdrukking van de unieke bepaaldheid van het subject

Op grond van Hauerwas' reflecties over het subject, handeling en intenties beschrijven we het begrip karakter bij Hauerwas als 'de unieke bepaaldheid van het subject, gevormd door zijn intenties, overtuigingen en handelingen'.⁶⁷ Ieder persoon heeft een capaciteit in zich tot zelfbeschikking, afhankelijk van het vermogen om (voor zichzelf) een beschrijving te vormen (bewustzijn) van de situatie waarin hij zich bevindt, de keuzemogelijkheden die hij heeft en de intenties die richting geven aan zijn specifieke handelen. Karakter is voor Hauerwas het concept dat deze bepaaldheid van de zelfbeschikking uitdrukt. Hauerwas vult zijn beschrijving van karakter onder andere nog aan met de volgende eigenschappen.

Karakter is geen statische eigenschap die los staat van iemands gedrag. Karakter heeft weliswaar een zekere permanentheid maar zonder onveranderlijk of star te zijn.⁶⁸ Het is geen diepere realiteit, een 'ik' dat vrij kan reflecteren los van het handelende subject, los van zijn historie en los van hem omringende werkelijkheid. Het 'ik' is met huid en haar betrokken in het moment van de morele beslissing.⁶⁹

Karakter heeft zowel een publiek als privaat aspect. De persoon doet iets vanuit zijn private perceptie van de situatie, intenties en mogelijkheden, maar die vormen op hun beurt grotendeels de belichaming van reeds sociaal geaccepteerde intenties en mogelijkheden. Karakter heeft zowel een actieve als passieve dimensie. Het subject kan niet alles worden wat hij wil, een groot deel van wat we zijn

---

⁶⁵ *Ibid.*, 97-106.

⁶⁶ *Ibid.*, 106-13.

⁶⁷ 'Character is the qualification or determination of our self-agency, formed by our having certain intentions (and beliefs) rather than others. (...) Character is not just the sum of all that we do as agents, but rather it is the particular direction our agency acquires by choosing to act in some ways rather than others.' *Ibid.*, 115, 117.

⁶⁸ *Ibid.*, 115.

⁶⁹ Hauerwas, S., *The Peaceable Kingdom: A Primer in Christian Ethics* (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1983), 39. Hierna afgekort als *PK*.

overkomt ons gewoonweg. Toch reageert iedereen op zijn eigen manier in iedere voor hem unieke situatie, dus het karakter is wel ons unieke karakter.⁷⁰

Toch is karakter niet enkel de optelsom van alles wat het subject doet (terugkijkend), maar omvat karakter ook de oriëntatie (vooruitkijkend) die het subject voor zichzelf verkrijgt door te besluiten te handelen in een bepaalde richting en wijze ten opzichte van andere richtingen en mogelijkheden.⁷¹ Het subject volgt een bepaald patroon op grond van zijn karakter waarin hij vervolgens nieuwe aspecten en implicaties van zijn handelen ontdekt die hij vooraf niet had kunnen vermoeden.⁷² Een voldoende mate van onderlinge consistentie tussen handelingen is (in zekere mate) noodzakelijk om trouw te blijven aan de ingezette oriëntatie, maar het subject kan afwijken en bijvoorbeeld bewust een slechte daad begaan terwijl hij in andere gevallen handelt vanuit een goede intentie.

De notie van karakter dient voor Hauerwas niet alleen descriptieve doeleinden, maar biedt dus ook prescriptieve kracht. Op dit punt maakt Hauerwas de overstap naar een theologische duiding van karakter als moreel relevant omdat – als het juist gevormd is – het transitiemogelijkheden biedt van het verleden naar de toekomst die het subject in moreel opzicht beter maken.⁷³ Hierin is zowel de continuïteit als de mogelijkheid tot discontinuïteit van karakter belangrijk, bijvoorbeeld om te breken met een leven dat getekend wordt door immoreel gedrag. De intentie om te veranderen leidt dan door de oefening in die handeling tot verandering van karakter.⁷⁴

2.2.2 Narratief

Al eerder stelden we dat goede handelingen in de visie van Hauerwas goede karakters vormen. Maar om completer en helderder inzichtelijk te maken wat een goed karakter is en hoe dat gevormd wordt maakt Hauerwas, mede onder invloed van Alasdair MacIntyre al vroeg in zijn loopbaan gebruik van het begrip narratief (*narrative*).⁷⁵ Zoals het morele leven niet weergegeven kan worden zonder daarbij karakter te betrekken, zo kan karakter niet begrepen worden zonder kennis te hebben van de narratieven die het subject beschrijven als die unieke persoonlijkheid.⁷⁶

---

⁷⁰ CCL, 115-7.

⁷¹ PK, 41.

⁷² CCL, 117-121.

⁷³ *Ibid.*, 125.

⁷⁴ *Ibid.*, 126-8.

⁷⁵ TT, 20.

⁷⁶ CC, 271.

Hauerwas gebruikt het begrip narratief dus omdat het hem in staat stelt het morele leven completer en diepgaander te beschrijven.⁷⁷ Met behulp van dit begrip krijgt hij naar eigen zeggen ook zicht op de tekortkomingen in zijn eerdere werk over deugd en karakter, zoals te lezen is in het voorwoord van de tweede druk van *CCL*.⁷⁸ Hauerwas verstaat het begrip narratief op hoofdlijnen als volgt.

Narratief als noodzakelijke aanvulling op karakter

Narratieven zijn voor Hauerwas als metaforen en verhalen die bij uitstek geschikt zijn voor de beschrijving van het subject en zijn karakter. Een narratief geeft een persoon de gelegenheid om zichzelf en de wereld te beschrijven op een manier die coherent is en een eenheid vormt vanuit zijn perspectief op die werkelijkheid. Door gebruik te maken van narratieven krijgen het subject en anderen een goed beeld op de diversiteit van het morele leven.⁷⁹ Het begrip narratief stelt Hauerwas verder in staat om de schijn van dualisme tussen persoon en karakter te vermijden en maakt het zijn beschrijving van subject, karakter en de handeling minder abstract. Verder is narratief voor Hauerwas van onmisbare waarde omdat hij ethische reflectie niet eerst en vooral wil laten draaien om de handeling (wat moet ik doen?) maar om het subject en zijn karakter (welke persoon zou ik willen zijn?).⁸⁰

Narratief als concept voor uitdrukken waarheid

Hauerwas betoogt dat heel het bestaan van de mens narratief gestructureerd is: wij zijn historische wezens en ons karakter is historisch gevormd.⁸¹ Daarom heeft alleen narratief als enige concept de potentie een volledig en betrouwbare beschrijving van het menselijk bestaan en de wereld daaromheen te geven.⁸² Een aanspraak op de waarheid kan voor Hauerwas alleen gemaakt worden als hetgeen men beweert overeenkomt met hoe de mens zijn bestaan en de wereld om zich heen waarneemt. Dit geldt voor alle aanspraken op de waarheid, of het nu filosofische, natuurwetenschappelijke of sociaalwetenschappelijke aanspraken zijn. Tegelijk is de enige manier waarop 'de waarheid' verklaard kan worden door het vertellen van een verhaal. Met dat verhaal moet duidelijk worden dat de aanspraak die men doet op grond van alle feiten en omstandigheden het meest aannemelijk is. Wanneer waarheid geëist wordt vanuit een theorie die *a priori* andere weergaven vooraf als onwaar bestempelt, zoals in de ogen van Hauerwas ethisch-filosofische

---

⁷⁷ Bijvoorbeeld in Hauerwas, S., *Vision and Virtue: Essays in Christian Ethical Reflection* (Notre Dame, IN: Fides Publishers, Inc., 1974), 68-89. Hierna afgekort als *VV*, *TT*, 15-39, 71-81.

⁷⁸ Berkman, J. & Cartwright, M. (eds.), *The Hauerwas Reader* (Durham, NC: Duke University Press, 2001), 80-3. Hierna: *THR*. Artikel bevat een bewerking van de introductie van de tweede editie van *CCL*, xiii-xxxiii.

⁷⁹ *THR*, 165. Artikel bevat een bewerking van 'The Self as Story: A Reconsideration of the relation of Religion and Morality from the Agent's Perspective' in: *VV*.

⁸⁰ Wells, *Transforming*, 41. *CC*, 271.

⁸¹ *PK*, 35-39.

⁸² *CC*, 89-90.

concepten dat in zekere zin doen wanneer ze hun uitgangspunt in abstracte principes nemen, dan is het voor Hauerwas onmogelijk dat de aanspraken die deze theorieën doen het geheel van ons bestaan en de wereld kunnen verklaren.

Joods-christelijke narratief

Voor Hauerwas maakt het Joods-christelijke narratief, het grote Verhaal met een hoofdletter waar de Bijbel de getuige van is de meeste aanspraak op een correcte weergave van ons bestaan. Dit narratief beantwoordt voor hem als enige aan het door-en-door historische karakter van ons bestaan in al haar facetten. Alle andere, concurrerende narratieven bieden slechts een minder complete, minder accurate weergave van ons bestaan en de wereld om ons heen. Het Joods-christelijke narratief geeft voor Hauerwas met afstand de meest volledige verklaring voor het bestaan van het universum, de wereld, de mens en toekomst omdat het als geen ander mensen in staat stelt om de aard en het wezen van de wereld en het menselijk bestaan in te zien en daaraan op een juiste manier te beantwoorden.⁸³

De Bijbel als hoofdnarratief

In het Joods-christelijke narratief van de Bijbel openbaart God zich als Schepper en Voleinder van de geschiedenis.⁸⁴ Dit narratief verklaart wie God is (Auteur), waartoe Hij ons wil bewegen (deelnemen in het leven met Hem door Jezus Christus), wie christenen zijn (zij die in gehoorzaamheid beantwoorden aan deze oproep van God in de Bijbel) en wie niet-christenen zijn (zij die God als Auteur niet erkennen en hun eigen verklarende narratieven samenstellen).⁸⁵ Alleen als de mens zichzelf plaatst binnen dit verhaal en de gemeenschap die haar draagt, leert hij het bestaan en de wereld op een juiste wijze kennen.⁸⁶ Het is in de visie van Hauerwas de taak van ethiek om te reflecteren op de geschiedenis, heden en toekomst van het bestaan van dit specifieke deel van de mensheid.⁸⁷

Hauerwas erkent dat hij met zijn narratief-georiënteerde aanspraak op de waarheid niet ontkomt aan het verwijt van relativisme, maar desondanks houdt hij vast aan de noodzakelijkheid van narratief, niet als *een* maar als *de* categorie die het potentieel heeft ware kennis te verschaffen over ons bestaan, de wereld en God.⁸⁸ In *A Community of Character: Toward a Constructive Christian Social Ethic* en *The*

---

⁸³ *Ibid.*, 149. In feite is dit een cirkelredenering, maar wel een waarmee Hauerwas uitdrukt dat christenen gedurende eeuwen simpelweg 'gegrepen werden' door dit narratief en hij die werking ook voor vandaag voluit wil laten staan.

⁸⁴ Hauerwas erkent dat niet alle delen van de Bijbel een narratieve vorm hebben, maar dat het wel duidelijk is dat de Bijbel als geheel van Oude en Nieuwe Testament het verhaal vertelt van God en zijn weg met de wereld en mensheid. *PK*, 81.

⁸⁵ *CC*, 91.

⁸⁶ *PK*, 26-29.

⁸⁷ *Ibid.*, 17.

⁸⁸ *CC*, 101.

Peaceable Kingdom: A Primer in Christian Ethics werkt Hauerwas de verbinding tussen narratief en karakter uit en benadrukt hij dat beide bouwstenen het cement van de gemeenschap nodig hebben in het gebouw van de christelijke ethiek.⁸⁹ Gemeenschap is zodoende het begrip uit de theologie van Hauerwas dat we nu zullen belichten.

2.2.3 Gemeenschap

Het persoonlijke narratief van een mens ziet Hauerwas omsloten door het grotere verhaal van God. Christenen worden er van kinds af aan mee bekendgemaakt, of laten zich op latere leeftijd in dit verhaal inlijven. Christenen zijn voor Hauerwas daarmee deel van de voortzetting van dit 'grote verhaal' van God.⁹⁰ De waarheid van dit grote narratief leert een christen ontdekken terwijl hij optrekt met de gemeenschap die zich het verhaal in herinnering blijft brengen.⁹¹ Voor Hauerwas is de gemeenschap daarom zo van groot belang, omdat we niet zelf de makers van ons karakter zijn, maar wij ontvangen (de doorgaande vorming van) ons karakter vanuit het verhaal van God door de gemeenschap als een 'gift' die we leren eigen te maken. Initiatie in het narratief van God en de gemeenschap (doop) en de mogelijkheid om ons persoonlijke narratief in het geheel van dit verhaal van God 'te leren verstaan' (Eucharistie) hangt dus sterk af van anderen die ons voor zijn gegaan en hen die de weg met ons afleggen.⁹²

Gemeenschap is drager van narratief en karakter

Een christen is in de ogen van Hauerwas dus nooit alleen (dat wil zeggen in z'n eentje) christen. Zijn karakter kan niet door het grote narratief gevormd worden zonder dat mede-christenen daarbij betrokken zijn, hetgeen al duidelijk wordt aan de doop als initiatie in het verhaal van God en de gemeenschap die een mens nooit alleen kan 'ondergaan'. Om telkens opnieuw bij het narratief van God bepaald te worden en geleerd te worden om Gods karakter in het persoonlijke leven te weerspiegelen is gemeenschap onontbeerlijk.⁹³ Karakter en narratief kunnen voor Hauerwas dus niet zonder een gemeenschap die het narratief levend houdt en bevestigt en bijdraagt in de vorming van

---

⁸⁹ *Ibid.*, 89-154. *PK*, 17-49.

⁹⁰ Behalve in uitzonderlijke gevallen beschikt ieder mens over de middelen om te reageren op het verhaal van God en deel te nemen in deze gemeenschap. Hauerwas maakt niet expliciet wat deze uitzonderlijke gevallen zijn, maar gezien zijn publicaties rondom abortus en de omgang met anders begaafden meen ik hier te moeten denken aan deze groepen mensen die vanwege de beëindiging van hun vroege leven of anders begaafde cognitieve beperkingen God langs andere wegen dan die van de gemeenschap kennen. Hoewel Hauerwas een duidelijke visie heeft over de relatie tussen deze groepen mensen en God laat ik de weergave daarvan buiten beschouwing. *PK*, 44.

⁹¹ *Ibid.*, 45.

⁹² MacIntyre, A, *After Virtue: A Study in Moral Theory* (London: Duckworth, 1985), 206.

⁹³ *CC*, 9-35.

haar karakters.⁹⁴ Dit geldt in principe voor ieder narratief zoals we in de vorige alinea vaststelden: er is een gemeenschap nodig die die het verhaal vertelt en belichaamt en daarmee de waarheid van het narratief bevestigt; dat geldt niet alleen voor kerkelijke gemeenschappen maar voor iedere vorm van gemeenschap: 'The loss of narrative (...) [is] the loss of community'.⁹⁵ Het verhaal is in de ogen van Hauerwas dan ook niet haar eigen drager, maar het is de gemeenschap die het verhaal vertelt en belichaamt, tot woorden en materie brengt.

Gemeenschap is drager van betrouwbaarheid

De Joods-christelijke gemeenschappen weten al duizenden jaren het narratief van God in stand te houden. De bestendigheid van dit narratief en haar gemeenschapsvormende kracht zegt zodoende veel over haar betrouwbaarheid. Het mag in de ogen van Hauerwas net als andere narratieven beoordeeld worden op de morele vruchten die ze voortbrengt, de kracht om een liefdevolle en vreedzame gemeenschap te vormen en te behouden die het karakter van de Auteur van het narratief weerspiegelt.⁹⁶ Christelijke ethiek vertrekt voor Hauerwas daarom niet in regels of principes, maar vanuit het grote narratief dat verhaalt van Gods handelen met zijn schepping in de richting van het eschaton, met als hoogtepunt het leven, sterven en opstanding van zijn zoon Jezus Christus.⁹⁷

De verzameling van alle gemeenschappen die bereid zijn trouw te blijven aan het verhaal van God, hun specifieke verstaan daarvan laten bevragen door wat anderen in dat verhaal ontdekken in hun poging om trouw te blijven aan dat narratief, heet voor Hauerwas *Kerk*.⁹⁸ Het is deze specifieke christelijke vorm van gemeenschap uit de theologie van Hauerwas waarop wij ons nu zullen richten.

2.2.4 Kerk

Hauerwas karakteriseert de Kerk als volgt.⁹⁹ De Kerk vertelt het verhaal van God die de wereld geschapen heeft en toewerkt naar de doorbraak van zijn Vrederijk. De Kerk viert dit verhaal in haar sacramenten, getuigt ervan in de prediking en laat het al haar praktijken vorm en inhoud geven. In alles wat de Kerk is en doet staat de erkenning van de soevereiniteit en liefde van God centraal en

---

⁹⁴ *Ibid.*, 95-100.

⁹⁵ *Ibid.*, 18.

⁹⁶ *PK*, 26-9.

⁹⁷ *Ibid.*, 24-5.

⁹⁸ *Ibid.*, 29-34.

⁹⁹ Ik gebruik hier Kerk met een hoofdletter omdat het bij Hauerwas gaat over de Kerk van alle tijden en plaatsen, in aansluiting met de Geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel. Wanneer het in het verdere van de scriptie gaat over de kerk als geloofsgemeenschap of de kerk(en) in Nederland dan zal ik kerk zonder hoofdletter schrijven.

reflecteert zij zijn heilig karakter.¹⁰⁰ De ethiek van de gemeenschap is altijd een zaak die doorwerkt in de moraliteit van het individu. Persoonlijke moraliteit is omgekeerd altijd een zaak die ook de gemeenschap aangaat. Christelijke ethiek is voor Hauerwas daarom eerst en vooral een sociale ethiek. Zo komt Hauerwas tot zijn bekend geworden uitspraak dat de Kerk niet een sociale ethiek heeft, maar sociale ethiek is. We kijken nu kort naar de relatie tussen de Kerk en wereld en de taken van de Kerk, vervolgens zetten we Hauerwas' meer morele visie op de Kerk in een aantal alinea's uiteen.

Kerk en wereld

In haar samenkomst en praktijken belichaamt de Kerk haar wezen als door God apart gezette, heilige gemeenschap (cf. Apostolische Geloofsbelijdenis). De Kerk wil Hauerwas echter niet zien als aparte ontologische werkelijkheid, maar als een verzameling mensen die, in tegenstelling tot anderen tot de erkenning is gekomen dat het verhaal van God waar is en in antwoord daarop trouw aan God en Jezus wil leven.¹⁰¹ Zij laten hun karakter vormen door het verhaal van God, terwijl de wereld ervoor kiest om haar eigen geschiedenis en visie op de werkelijkheid te schrijven. De wereld is voor Hauerwas 'slechts' dat deel van de schepping dat de vrijheid heeft genomen om (nog) niet te erkennen dat God Auteur van dit enige, ware verhaal is.¹⁰² Kerk en wereld zijn dus relationele begrippen voor Hauerwas, het een is niet te begrijpen zonder het ander.

Taken van de Kerk

Een van de taken van de Kerk is om aan de wereld te getuigen wie de wereld is, namelijk dat deel van de schepping dat nog zonder God leeft. Zij nodigt haar uit om ook deel te nemen aan haar gemeenschap die in antwoord op dit verhaal heel haar bestaan wil laten bepalen door de liefde van God en Jezus.¹⁰³ Een andere taak van de Kerk is in de ogen van Hauerwas erop gericht het karakter van haar leden te vormen zodat zij trouw blijven aan God en hun opdracht in deze wereld.¹⁰⁴ Sommige van haar deugden komen overeen met of zijn herkenbaar vanuit alternatieve verhalen en gemeenschappen (bijvoorbeeld het zoeken van vrede), andere deugden en karaktertrekken zijn uniek voor de Kerk (bijvoorbeeld haar geweldloosheid, zie hieronder).¹⁰⁵

---

¹⁰⁰ PK, 98. Hauerwas, S & Wells, S., 'The Gift of the Church and the Gifts God Gives It' in: BC, 15.

¹⁰¹ PK, 101.

¹⁰² *Ibid.*, 166.

¹⁰³ Hauerwas, S & Wells, S., 'The Gift of the Church and the Gifts God Gives It' in: BC, 17.

¹⁰⁴ PK, 102-6.

¹⁰⁵ *Ibid.*, 106-9.

Karakter van de Kerk

Voor Hauerwas is het karakter dat de Kerk moet hebben geopenbaard in het verhaal van Israël, Jezus en de eerste gemeenten.¹⁰⁶ De Kerk ontwikkelt patronen en praktijken die, gemodelleerd naar haar verstaan van het karakter van God in de Schrift, zoeken naar vrede, de bereidheid tonen tot vergeving en wegen te vinden tot verzoening tussen mensen en verzoening van mensen met God. Waar geweld en dwang kenmerken zijn van de wereld tegenover God, daar zijn vrede, vertrouwen en liefde kenmerken voor christenen die de soevereiniteit van God erkennen.¹⁰⁷

Geweldloosheid als weerspiegeling van Jezus' karakter

God openbaarde zich voor Hauerwas volledig in Jezus Christus. Jezus wordt daarom de norm voor heel de ethiek van Hauerwas.¹⁰⁸ Om deze reden komt voor Hauerwas als vanzelf het probleem op van geweld dat gebruikt wordt door christenen om de waarheid van 'hun versie van het verhaal' overeind te houden. Dit gebruik van geweld wijst hij resoluut af om verschillende redenen. De eerste is meest fundamenteel, omdat Jezus in zijn ogen volstrekt vreedzaam was.¹⁰⁹ Jezus trad alle tegenstand die Hij tegenkwam tegemoet met de soevereiniteit van God, op een manier die altijd met liefde en in vrede was. Jezus ging zijn weg zonder geweld en dwang, culminerend in het kruis en in zijn opstanding overwon Hij voorgoed alle wereldse machten. De openbaring van God in kruis en opstanding ontmantelt voor Hauerwas daarom ook alle gewelddadige krachten die christenen misschien zouden willen aanwenden, maar in feite kunnen zij niet anders dan het karakter van Jezus weerspiegelen op de manier waarin Hij hen voorging: volstrekt geweldloos. Daar waar nog wel de uitoefening van geweld en dwang voorkomt in het leven van de Kerk of individu hoort voor Hauerwas nog bij het oude leven waarin men ontrouw is aan het verhaal en karakter van God en geweld gebruikt om orde te scheppen of te bewaren.¹¹⁰ Het gebruik van geweld en dwang zijn voor Hauerwas kenmerken van de afwezigheid van vertrouwen in God en de afwezigheid van geloof in de definitieve openbaring van God in Jezus Christus.¹¹¹ Hoe meer verwrongen of ontaard het godsbeeld is – (of) wanneer Gods soevereiniteit plaats maakt voor de soevereiniteit van iets of iemand anders – des te meer geweld en dwang nodig

---

¹⁰⁶ *Ibid.*, 78-9.

¹⁰⁷ Hauerwas, S. *Suffering Presence: Theological Reflections on Medicine, the Mentally Handicapped and the Church* (Edinburgh: T. & T. Clark, 1988), 147.

¹⁰⁸ Hauerwas, S., *Christian Existence Today: Essays on Church, World, and Living in Between* (Durham, N.C.: Labyrinth Press, 1988), 98. Hierna afgekort als *CET*.

¹⁰⁹ Zie hiervoor onder andere 'Jesus: The Presence of the Peaceable Kingdom' in *PK*, 72-95 en 'Peacemaking: The Virtue of the Church' in *CET*, 89-100.

¹¹⁰ *PK*, 100-1.

¹¹¹ Hauerwas wijst niet alle geweld af, bijvoorbeeld niet het gebruik van geweld om recht, vrijheid of gelijkheid te verschaffen. Hij duidt hierbij op het probleem dat het gebruik van geweld in deze gevallen vaak echter niet enkel gericht is op het verkrijgen van gerechtigheid, maar tevens een zaak is van machtsuitoefening van de ene groep over de andere groep. *PK*, 114-115.

zijn om dat beeld te beschermen. Weigeren om geweld te gebruiken laat de soevereiniteit van God zien, geweldloos getuigenis van de Kerk in spreken en handelen brengt het Koninkrijk op aarde tot stand in afwachting van de definitieve doorbraak van het Koninkrijk door God zelf.¹¹²

Verbeeldingskracht als middel voor toewijding aan God en Jezus

Uit het voorgaande kunnen we opmaken dat de vorming van het karakter van de gemeenschap en christenen voor Hauerwas van het grootste belang is als zij willen leven in antwoord op de soevereiniteit van God en Jezus Christus. Dit vereist voor hem grondige toerusting in twee opzichten. Ten eerste leven christenen in een gemeenschap met een traditie die gebaseerd is op een verhaal dat in veel opzichten contrasteert met de vooronderstellingen die ten grondslag liggen aan de verhalen van de wereld. Daarom kunnen en zullen conflicten niet uitblijven, aldus Hauerwas. Ten tweede vereist het trouw willen blijven aan een geweldloos getuigenis in woord en daad diepgaande vorming en training tot in de haarvaten van de gemeenschap en het individu. Verbeelding is voor Hauerwas de drijvende kracht om toewijding aan God, Jezus en de wereld in de praktijk te brengen. Verbeeldingskracht ziet hij als instrument voor christenen om te leven in het perspectief van Gods werkelijkheid en de navolging van Jezus.¹¹³

Een voorbeeld hoe verbeelding voor Hauerwas werkt is als volgt. Veel mensen veronderstellen dat politieke en economische krachten de gang van de geschiedenis bepalen. Een geloofsgemeenschap kan vervolgens wel denken dat het anders is – dat God de weg van schepping via kruis tot eschaton beheerst – maar het vergt verbeeldingskracht om ook daadwerkelijk te leven zoals de gemeenschap gelooft.¹¹⁴ Met de juiste verbeelding worden christenen in staat gesteld maximaal te ‘denken’ in termen van Gods werkelijkheid om een morele situatie voor zichzelf of de gemeenschap te beschrijven en vervolgens vanuit dit perspectief te handelen op een manier die consistent is met haar diepste overtuigingen. Het ‘morele effect’ van het onderwijs en de oefening in de gemeenschap vindt dus reeds plaats vóórdat het moment aanbreekt waarop iemand of de gemeenschap daadwerkelijk een morele beslissing moet nemen. In de bijeenkomsten van de gemeenschap waarin het zich oefent in het werkelijkheidsperspectief van God, speelt zich voor Hauerwas dus de ‘hitte van de morele strijd’ af. Het daadwerkelijke moment van de morele handeling is voor Hauerwas wat we zouden kunnen noemen een formaliteit, want de handeling wordt gedaan uit de ‘gewoonte’ die de gemeenschap of het individu eigen is geworden.

---

¹¹² *Ibid.*, 91-91; CC, 36-52.

¹¹³ Zie hiervoor bijvoorbeeld ‘On Keeping Theological Ethics Imaginative’ in *AN*, 51-60. Wells, *Transforming*, 116-20.

¹¹⁴ *AN*, 59.

Het creatieve moment van de verbeelding draait voor Hauerwas om de vorming van karakters in de praktijken van de Kerk. Geweldloosheid bijvoorbeeld kan alleen in praktijk gebracht worden door mensen die eraan gewend zijn geraakt andere, geweldloze middelen in te zetten om een conflict op te lossen; het is in tegenstelling erg onwaarschijnlijk dat iemand geweldloos reageert terwijl hij daar van tevoren nog nooit over heeft nagedacht.¹¹⁵ In het moment dat iemand daadwerkelijk een morele keuze moet maken, is er in de optiek van Hauerwas geen ruimte om creatief na te denken over de handelingsalternatieven. Op dat moment doet de persoon 'gewoon' wat voor de hand ligt – dat wat hij in de praktijken van de gemeenschap geleerd heeft om als 'voor de hand liggend' te zien. Voor christenen is het daarom zo van belang om de wereld en hun persoonlijke bestaan te zien vanuit het christelijke 'werkelijkheidsperspectief' opdat ze zullen handelen zoals onderwezen en geoefend in de praktijken van de Kerk.

Praktijken van de Kerk

Reeds een aantal malen is voorbijgekomen dat de Kerk praktijken kent die vanuit het narratief van God en Jezus Christus de gemeenschap bouwen en richting geven. Een belangrijk deel van deze praktijken brengt Hauerwas in verband met het karakter van christenen. Maar de werking is breder, want we hebben gezien dat deze praktijken voor Hauerwas ook bijdragen aan de verbeeldingskracht als middel om de toewijding aan God, Jezus en de wereld in praktijk te brengen. Tenslotte merken we op dat de praktijken van de Kerk wel op allerlei vlakken in het leven van de gemeenschap en christenen uitwerking hebben, maar niet eerst en vooral met het oog daarop bestaan. Hauerwas komt tot de conclusie dat alles wie christenen zijn en alles wat ze doen gericht is op de aanbidding van God en Jezus Christus. Het leven van christenen moet er voor Hauerwas op gericht zijn om God te eren en te prijzen.

2.2.5 Tussenevaluatie

De aanbidding van God als kernactiviteit van christenen krijgt een steeds prominentere plaats in het denken van Hauerwas: 'The focus on worship is a constant reminder that knowledge of God and knowledge of ourselves is interdependent and that interdependence is what "ethics" is about'.¹¹⁶ Aanbidding van God wordt op deze manier het structurerende principe voor heel het bestaan en handelen van christenen. De plaats waar deze aanbidding haar hoogtepunt vindt is in de samenkomst van de gemeenschap. Voor Hauerwas is de aanbidding van God in de samenkomst een verwijzing naar dat doel waartoe mensen geschapen zijn en tegelijk de voorafschaduwung van het toekomstige leven: het aanbidden van God in zijn Koninkrijk. Omdat het aanbidden van God in de Eucharistie haar vorm

---

¹¹⁵ Wells, *Transforming*, 120-4.

¹¹⁶ *JGC*, 156.

en inhoud krijgt als liturgie, neemt Hauerwas de liturgie als uitgangspunt voor de vorm en inhoud van zijn ethiek. Voor het eerst is dit zichtbaar in de structuur van de colleges ethiek die hij geeft aan Duke University, waarin hij ethiek doceert langs de gang van de liturgie. In het essay 'The Liturgical Shape of the Christian Life: Teaching Christian Ethics as Worship' werkt Hauerwas deze colleges uit.¹¹⁷ Volgens Hauerwas vinden het wezen (zijn) en leven (doen) van christenen hun uitgangspunt en doel in de gemeenschappelijke ontmoeting met God. Zo zien we tevens dat Hauerwas het hart van de identiteit van christenen in toenemende verankert in de praktijken van de liturgie.

2.2.6 Conclusie

In deze paragraaf hebben we de voor het onderwerp van deze thesis belangrijkste begrippen uit de theologie van Hauerwas tot aan de 20^e eeuw geduid: karakter, narratief, gemeenschap en kerk. Bij de bespreking kwamen ook enkele andere thema's uit zijn werk naar voren die relevant zijn: waarheid, geweldloosheid en verbeelding. Geweldloosheid is voor Hauerwas de kern van het karakter van Jezus Christus. Geweldloosheid telt voor Hauerwas in de ethiek dermate zwaar dat het een van de weinige thema's uit zijn werk is dat voor hem als principe werkt. Het geweldloos en verzoenend tegemoet treden van conflicten is in de optiek van Hauerwas voor een christelijke gemeenschap van fundamenteel belang om de waarheid van haar geleefde narratief te tonen. Hij realiseert zich dat een geweldloze houding zeer moeilijk kan zijn, daarom bepleit Hauerwas het cultiveren van verbeeldingskracht als instrument voor christenen om zich in de navolging van Jezus te bekwamen. De plaats en tijd voor christenen om zich te bekwamen in het dienen van God en de navolging van Jezus is voor Hauerwas de samenkomst waarin de gemeenschap tot haar belangrijkste en tegelijk meest natuurlijke intentie komt.

In het volgende hoofdstuk gaan we dieper in op de visie van Hauerwas met betrekking tot liturgie en ethiek, onderzoeken we wat het begrip identiteit voor Hauerwas inhoudt en ontdekken we hoe Hauerwas de verwevenheid tussen identiteit en liturgie verstaat.

---

¹¹⁷ Hauerwas, S., 'The Liturgical Shape of the Christian Life: Teaching Christian Ethics as Worship' in: *JGC*, 153-98.

3 LITURGIE, ETHIEK EN IDENTITEIT

In hoofdstuk 2 zagen we hoe Hauerwas de samenkomst van de christelijke gemeenschap in de Eucharistie ziet als de plaats en tijd waar christenen tot hun ware bestemming komen: mensen die God aanbidden omdat Hij hun Schepper is en hen met dat doel geschapen heeft.¹¹⁸ De vorm en inhoud van de liturgie bepalen voor Hauerwas daarom heel het leven van de gemeenschap en het individu, ook dat buiten de samenkomst. Voor Hauerwas gaat liturgie de 'lens vormen waardoor hij ethiek bestudeert'.¹¹⁹

In dit hoofdstuk zetten we de beschrijving van de theologische ethiek van Hauerwas voort rondom de thema's liturgie, ethiek en identiteit. Eerst zetten we de belangrijkste beweegredenen van Hauerwas op een rij waarom hij ethiek door de lens van liturgie is gaan overwegen (3.1). Vervolgens gaan we na wat het begrip identiteit in zijn theologische ethiek inhoudt (3.2). Tenslotte maken we de cirkel rond door ons te richten op de verwevenheid tussen identiteit en liturgie en de wijze waarop Hauerwas de identiteit van christenen bij uitstek in de liturgie gevormd en verdiept ziet worden (3.3).

3.1 Liturgie en ethiek

Hauerwas erkent dat de directe verbinding tussen liturgie en ethiek gezien vanuit de geschiedenis van de christelijke ethiek in Noord-Amerika niet voor de hand ligt.¹²⁰ Daarom geven we hieronder weer wat zijn belangrijkste argumenten zijn om deze verbinding wel te leggen.

Argumenten voor de verbinding tussen liturgie en ethiek

Hauerwas stelt dat in de theologie sinds de Verlichting scheiding wordt gemaakt tussen de immanente wereld van de menselijke ervaring en de transcendentale wereld van God.¹²¹ Dit onderscheid vindt Hauerwas onterecht, want onze realiteit is geen andere dan het werkteerrein van God. In de liturgie

---

¹¹⁸ *IGC*, 155. Hauerwas, S & Wells, S., 'The Gift of the Church and the Gifts God Gives It' in: *BC*, 16.

¹¹⁹ *IGC*, 153; Hauerwas, S. & Wells, S., 'Christian Ethics as Informed Prayer' in: *BC*, 3, 9.

¹²⁰ Hauerwas, S. & Wells, S., 'Christian Ethics as Informed Prayer' in: *BC*, 3.

¹²¹ *Ibid.*, 5.

bevestigen christenen dat ze een gemeenschap zijn die door God bij elkaar geroepen is en oefenen zij datgene waaruit een groot deel van het eschatologische leven zal bestaan. Hauerwas wijst er verder op dat God de bron is van zowel het goede (ethiek) als het schone (liturgie).¹²² Ethiek en liturgie kunnen dus niet, zoals hij dat in de geschiedenis van de christelijke ethiek zag gebeuren, van elkaar gescheiden worden als objectief (want ethiek is voor alle mensen relevant) versus subjectief (want liturgie zou slechts voor een beperkt aantal mensen relevant zijn). Tenslotte benadrukt Hauerwas de onlosmakelijke verbinding tussen spreken en handelen die zowel in de liturgie als in de ethiek geldt: op beide terreinen beschrijven woorden de handeling, verrijken woorden de handeling gedurende de uitvoering en bevestigen en versterken woorden achteraf dat wat gedaan is.¹²³ Ethiek en liturgie hebben voor Hauerwas dus alles met elkaar te maken.¹²⁴

Liturgie als blauwdruk voor het leven van christenen

Aan de voorgaande argumenten lezen we af waarom Hauerwas liturgie en ethiek met elkaar verbindt. Maar Hauerwas gaat nog een stap verder door te stellen dat liturgie de blauwdruk is voor heel het bestaan van christenen. Hij redeneert hiertoe als volgt. De aanbidding van God is het meest wezenlijke dat een mens kan doen, want de mens is door God geschapen om in zijn nabijheid te leven en Hem in gemeenschap met andere mensen te aanbidden om wie Hij is.¹²⁵ De plaats en tijd waarop de christelijke gemeenschap dit belijdt en oefent is bij uitstek de viering van de Eucharistie: de liturgie is de meest significante maar tegelijk meest natuurlijke wijze waarop christenen herinneren wie hun Schepper is en waarin zij datgene oefenen waartoe God de mens geschapen heeft.¹²⁶ De viering van de Eucharistie heeft voor Hauerwas prioriteit omdat mensen daarin tot hun ware bestemming komen en zij zich bekwamen in datgene waartoe zij geschapen zijn en waaruit het toekomstige leven zal bestaan. Aanbidding van God in de liturgie is voor Hauerwas datgene wat christenen kwalificeert als *christen* en de blauwdruk vormt voor heel hun leven buiten de samenkomst.¹²⁷ Om deze reden wil Hauerwas ethiek bestuderen 'door de lens van de liturgie'.¹²⁸

---

¹²² *Ibid.*, 5-6.

¹²³ *Ibid.*, 7.

¹²⁴ *IGC*, 153-4.

¹²⁵ *Ibid.*, 155; Hauerwas, S & Wells, S., 'The Gift of the Church and the Gifts God Gives It' in: *BC*, 16.

¹²⁶ Hauerwas, S. & Wells, S., 'Christian Ethics as Informed Prayer' in: *BC*, 7.

¹²⁷ *IGC*, 163.

¹²⁸ Hauerwas, S. & Wells, S., 'Christian Ethics as Informed Prayer' in: *BC*, 9.

Ethiek door de lens van de liturgie

Liturgie functioneert voor Hauerwas als lens waardoor hij heel het menselijke bestaan moreel wil doordenken als één grote uiting van trouw in de aanbidding van God.¹²⁹ Hauerwas illustreert zijn standpunt aan de hand van Filippenzen 2,1-11. Paulus schrijft daar aan de gemeente in Filippi wat het betekent om christen te zijn en hoe hun christelijke identiteit doorwerkt in het heel het leven van de gemeenschap en op individueel niveau. Paulus wijst de Filippenzen erop dat zij in Jezus Christus een totaal nieuwe levenshouding (*way of life*) aan hebben genomen, volledig staand in het teken van de navolging van Jezus Christus die in heel zijn levenswandel de vervulling is van de ware en pure aanbidding van God.¹³⁰

Hauerwas maakt geen onderscheid tussen orthodoxie en orthopraxie: wat christenen *christen* maakt is hun aanbidding van God in heel hun leven en met alles wat ze doen.¹³¹ God aanbidden krijgt voor Hauerwas dan ook uitdrukking tijdens je werk, studie en zorg voor de naaste, maar vindt haar oorsprong en krijgt haar hoogtepunt in de liturgie.¹³² Overigens is de aanbidding van God voor Hauerwas geen activiteit die er op gericht is om van christenen betere, meer 'morele' mensen te maken. Evenmin wil hij aanbidding en de heiligheid van levenswandel aan elkaar relateren als oorzaak en effect. In tegendeel, zo stelt hij, 'de liturgie richt zich in niets op het bewerkstelligen van een direct gevolg precies omdat ze doelmatig gericht is op God'.¹³³

Dit betekent echter niet dat de liturgie voor Hauerwas geen uitwerking heeft op de mensen die haar 'uitvoeren'. Aanbidding, zo stelt Hauerwas, is ook vorming in discipelschap omdat christenen in de liturgie leren wat het is om God te ontmoeten, gelijkgemaakt te worden aan Christus en te anticiperen op het toekomstige leven. In de liturgie leren zij het leven met God eigen te maken waardoor zij crises en problemen zullen benaderen vanuit dat werkelijkheidsperspectief.¹³⁴ Door de liturgie ontvangen christenen de vorming die hen in staat stelt om het leven in het juiste perspectief te zien en te benaderen. Liturgie is de plaats en tijd waarop God zijn volk oefent om Hem na te volgen in heel het leven buiten de liturgie:

---

¹²⁹ Hauerwas, S. & Wells, S., 'The Gift of the Church and the Gifts God Gives It' in: *BC*, 24.

¹³⁰ Hauerwas, S. & Wells, S., 'How the Church Managed Before There Was Ethics' in: *BC*, 40-1.

¹³¹ Hauerwas, S. & Wells, S., 'Why Christian Ethics Was Invented' in: *BC*, 37.

¹³² *IGC*, 154.

¹³³ *Ibid.*, 156.

¹³⁴ Hauerwas, S. & Wells, S., 'Why Christian Ethics Was Invented' in: *BC*, 36

‘The people who expect God to communicate with them in worship learn to discern God’s voice in the shopping queue or the news bulletin. (...) Above all, worship trains God’s people to be examples of what God’s love can do. Worshipping God invites God to make the life of the disciple the theater of God’s glory.’¹³⁵

In de liturgie leren christenen de ware aard van hun bestaan kennen, vanuit de liturgie treden zij heel het leven tegemoet en in dat leven wijzen zij terug naar de liturgie. Liturgie en ethiek hebben voor Hauerwas dus ook alles te maken met de identiteit van christenen.¹³⁶ In de liturgie ontvangen christenen hun ware identiteit als eigendom van God, door hem geschapen om Hem te aanbidden en in vreugde met hem in gemeenschap te leven. In dat wat volgt brengen we de wijze waarop Hauerwas de vorming van de christelijke identiteit ziet nader onder het voetlicht. Voor dat we dat echter doen maken we een korte tussenstop bij de wijze waarop Hauerwas het begrip identiteit invulling geeft.

3.2 Ethiek en identiteit

In hoofdstuk 1.1 hebben we een omschrijving gegeven van het begrip identiteit. Om te begrijpen wat Hauerwas bedoelt met *identity* gaan we te rade bij zijn artikel ‘A Tale of Two Stories: On Being a Christian and a Texan’.¹³⁷ In dit essay geeft Hauerwas geen definitie van het begrip identiteit, maar desondanks krijgen we wel een goed beeld van de wijze waarop hij identiteit en de dynamiek tussen het ‘christelijke’ van iemands identiteit en andere aspecten daarvan verstaat. We zullen ontdekken dat het begrip identiteit bij Hauerwas overeenkomt met onze eigen omschrijving in het eerste hoofdstuk.

Identiteit en gemeenschap

Een stijlkenmerk van Hauerwas is dat hij vaak eerst uitwerkt tegen wie en welke opvatting hij zich afzet voordat hij zijn eigen voorstel inbrengt. Daarbij aansluitend nemen we ons vertrekpunt in wat Hauerwas niet vindt dat identiteit is: iets wat een mens naar eigen behoefte en in volstrekte vrijheid kan samenstellen. In de optiek van Hauerwas ligt een groot deel van iemands identiteit al bij aanvang van het leven vast in zaken als etniciteit, nationaliteit, geslacht, sociale omgeving en religieuze opvoeding. In het opgroeien kan een mens aspecten van identiteit aan zijn persoonlijkheid toevoegen (of verwijderen), maar ook die staan altijd in verbinding met degenen met wie deze persoon in sociale,

---

¹³⁵ Hauerwas, S. & Wells, S., ‘The Gift of the Church and the Gifts God Gives It’ in: *BC*, 25.

¹³⁶ Hauerwas, S. & Wells, S., ‘Christian Ethics as Informed Prayer’ in: *BC*, 5.

¹³⁷ ‘A Tale of Two Stories: On Being a Christian and a Texan’ in: *CET*, 25-46.

economische of culturele gemeenschappen leeft. Identiteit is voor Hauerwas daarom eerst en vooral een gemeenschappelijke aangelegenheid.¹³⁸

Identiteit en narratief

We zijn in hoofdstuk 2.2 gewaargeworden dat narratief een belangrijk begrip is voor Hauerwas om de aard van het menselijk bestaan te begrijpen. In Hauerwas' optiek zijn mensen door en door historische wezens en wordt ons karakter ook sterk langs historische lijnen gevormd. In aansluiting daarop betoogt Hauerwas dat mensen hun identiteit ook vooral langs narratieve weg uitdrukken. Door middel van verhalen beschrijft een persoon zichzelf en identificeert zich daarmee aan de buitenwereld. Al die verhalen samen, al dan niet geregeerd door één hoofdnarratief, geven consistentie aan iemands identiteit.¹³⁹ Dit betekent voor Hauerwas overigens niet dat zodra iemand niet in staat is zijn identiteit op een verhalende wijze uit te drukken, dat iemand niet een persoon zou zijn of geen identiteit heeft. Hauerwas stelt bijvoorbeeld dat vanwege het feit dat een foetus niet in staat is uit te drukken wie hij is, dat nog niet betekent dat de foetus geen persoon is.¹⁴⁰ In dit geval beschrijven en bevestigen anderen dat de foetus een persoon is en over een identiteit beschikt, bijvoorbeeld uitgedrukt met een naam, als 'kind van' of 'Texaan'.

Identiteit en christelijke gemeenschap

Christelijke identiteit kan voor Hauerwas niet alleen door het individu zelf gedragen worden, omdat een christelijke identiteit niet enkel bestaat uit het 'voor jezelf' geloven van een bepaald aantal opvattingen over God, Jezus, de wereld en de (K)kerk. Christelijke identiteit ligt voor Hauerwas verankerd in het verhaal van God en in het verhaal van de gemeenschap die het individu omsluit en drager is van beide verhalen met daarin ingesloten het narratief van die persoon.¹⁴¹ De Bijbel (met haar narratieven) en gemeenschap (de drager van de Bijbel en haar eigen narratieven) zijn in de optiek van Hauerwas dus cruciaal voor de invulling van de identiteit van christenen. Christenen lezen de Bijbel net als Israël in de eerste plaats om over hun identiteit 'geïnformeerd' te worden. Maar ze lezen de Schrift eveneens om zich dit verhaal naar binnen te drinken opdat die verhalen hun eigen verhalen gaan 'doorweken' en vormen.¹⁴² Hauerwas illustreert dit als volgt. Iemand kan geen Texaan worden door zich uitsluitend te verdiepen in de geschiedenis van Texas en haar inwoners. De enige twee mogelijkheden om Texaan te worden zijn ofwel geboren worden in Texas en als Texaan opgroeien, of

---

¹³⁸ *CET*, 27-8.

¹³⁹ *Ibid.*, 36.

¹⁴⁰ Hauerwas, 'Must a Patient Be a Person to Be a Patient? Or, My Uncle Charlie Is Not Much of a Person, But He Is Still My Uncle Charlie' in: *TT*, 129-30.

¹⁴¹ *CET*, 40.

¹⁴² *Ibid.*, 60-62.

om als buitenstaander zich door voortdurende oefening de taal, cultuur en gewoonten van de Texanen eigen te maken. Evenzo kan een mens geen christen worden door zich individueel te verdiepen in de Bijbel en de christelijke geloofsgemeenschappen; hij zal ofwel in zo'n gemeenschap geboren moeten worden en als christen opgroeien, ofwel zal hij zich door onderwijs, initiatie in de gemeenschap en voortdurende toe-eigening van haar overtuigingen en oefening in haar praktijken zich het 'christen-zijn' eigen moeten maken.

Identiteit en waarheid

Consistentie tussen de identiteit van christenen en hun handelen heeft voor Hauerwas de beslissende kracht om een getuigenis te zijn van de waarheid van het christendom. Mede hierom is geweldloosheid zo belangrijk voor Hauerwas zoals we dat al eerder ontdekten: de afwezigheid van geweld om het verhaal 'kracht bij te zetten' is voor hem het argument dat het christendom geen ideologie, maar een door de gemeenschap en haar individuen geleefde waarheid is.¹⁴³

Christelijke identiteit

We kunnen op deze plek samenvatten dat Hauerwas het begrip identiteit verstaat als het samenspel van diverse factoren die een mens als individu bepalen, maar dat nooit los van gemeenschappen die de drager zijn van een (groot deel van) de narratieven waarmee een identiteit beschreven wordt. Identiteit bestaat voor Hauerwas uit zowel starre als dynamische en veranderlijke als onveranderlijke aspecten. Mensen drukken hun identiteit hoofdzakelijk uit langs narratieve weg, hoewel andere uitingsvormen daaraan bijdragen zoals huidskleur of uiterlijk. De opvatting van het begrip identiteit bij Hauerwas komt overeen met de beschrijving van het begrip identiteit zoals we dat voor onszelf gegeven hebben in de inleiding van ons onderzoek.

Het hebben van een christelijke identiteit betekent voor Hauerwas niet dat andere aspecten van identiteit wegvallen, maar wel dat deze beheerst worden door het 'christelijke' in iemands identiteit. Het 'christelijke' vormt het hoofdnarratief dat alle andere narratieven van iemands identiteit bepaalt, maar niet vervangt of overbodig maakt.¹⁴⁴

Nadat we zicht hebben gekregen op de beweegredenen van Hauerwas om ethiek door de lens van de liturgie te bestuderen en hoe Hauerwas de identiteit van een persoon ziet, is het nu tijd om de overstap te maken naar de relatie tussen liturgie en identiteit in de theologische ethiek van Hauerwas. In de

---

¹⁴³ *Ibid.*, 41-2.

¹⁴⁴ *Ibid.*, 40.

volgende paragraaf onderzoeken we hoe Hauerwas de verwevenheid tussen identiteit en liturgie duidt en op welke wijze liturgie de identiteit van christenen voor hem beslissend bepaalt.

3.3 Identiteit en liturgie

In *The Blackwell Companion to Christian Ethics (BC)*, verschenen in 2004, met in 2011 een geheel herziene versie) werkt Hauerwas in samenwerking met Samuel Wells zijn visie uit op de relatie tussen liturgie en ethiek. Als onderdeel hiervan gaat Hauerwas ook in op de wijze waarop aanbidding van God in de liturgie heel het bestaan van christenen informeert en daarmee ook hun diepste identiteit bepaalt.¹⁴⁵ Daarnaast werken in deze bundel diverse auteurs van verschillende kerkelijke achtergronden voor specifieke praktijken van de liturgie uit hoe deze onderdelen de bron, context en inhoud van ethiek zouden kunnen vormen.

In deze paragraaf kijken we eerst naar de wijze waarop Hauerwas zelf liturgie met christelijke identiteit verbindt.¹⁴⁶ Vervolgens laten we enkele mede-auteurs van *BC* aan het woord die uitwerken hoe enkele specifieke praktijken van de liturgie afzonderlijk bijdragen aan de grondslag en ontwikkeling van een christelijke identiteit.

Hauerwas: christelijke identiteit gefundeerd in het lichaam van Christus

God schenkt door de Heilige Geest christenen de gave om als gemeenschap het lichaam van Christus te zijn.¹⁴⁷ De eerste en voornaamste *locus* waar de identiteit van christenen gelegen is, is in Hauerwas' optiek daarom de 'Kerk als lichaam van Christus'. Dit lichaam is met Israël de voortzetting van het volk dat God gekozen heeft om in gemeenschap met Hem te leven en Hem te aanbidden. Ook de Bijbel is in de ogen van Hauerwas een gave van God waarin de verhalen staan van de wijze waarop Hij met mensen handelt en hoe mensen Hem aanbidden of daarin juist falen.¹⁴⁸ De kern van de Bijbel is voor Hauerwas de Evangelieën waarin getuigenis wordt afgelegd van Jezus die mensen voorgaat in de meest volledige en ware aanbidding van God en hen oproept Hem daarin na te volgen (zonder aan Hem gelijk

---

¹⁴⁵ Hauerwas, S. & Wells, S., 'Why Christian Ethics Was Invented' in: *BC*, 37-8.

¹⁴⁶ Waar ik Hauerwas in de volgende alinea's noem klinkt de naam van Samuel Wells mee. Om herhaling te voorkomen noem ik alleen de naam Hauerwas.

¹⁴⁷ Hauerwas, S. & Wells, S., 'The Gift of the Church and the Gifts God Gives It' in: *BC*, 18.

¹⁴⁸ *Ibid.*, 17.

te worden).¹⁴⁹ Evenwel stijgt Jezus boven de Bijbel uit omdat Hij niet gelimiteerd wordt door de verhalen over Israël (waarvan Hij de vervulling is) en zichzelf. Jezus wijst met zijn leven en sterven niet alleen naar het verleden maar ook naar de toekomst, het Koninkrijk als de vervulling van de bedoeling van God met zijn schepping.¹⁵⁰ Christenen ontvangen volgens Hauerwas door de Heilige Geest kracht om de woorden, verhalen en daden van Jezus deel te maken van hun eigen identiteit. Zij worden opgeroepen deze woorden, verhalen en daden om te zetten in hun eigen praktijken, gewoonten en handelingspatronen (*practices, habits and patterns of action*). De Heilige Geest onderwijst christenen door de liturgie hoe zij hun leven moeten 'lezen en interpreteren' in het licht van de tafelgemeenschap met God en de verhalen in de Bijbel. Op deze wijze leren christenen volgens Hauerwas hoe de vorm en inhoud van hun 'oude' identiteit omgevormd wordt tot een 'nieuwe' identiteit die eerst en vooral bestaat uit een leven in aanbidding van God en de navolging van Jezus.¹⁵¹

Hauerwas: christelijke identiteit gevormd door de praktijken van de liturgie

Hoewel in de visie van Hauerwas alle onderdelen van de liturgie formatief zijn voor christenen, zijn met name de verkondiging, catechese en Eucharistie (hier bedoeld als de symbolische tafelgemeenschap met God) van essentieel belang voor de vorming en verdieping van de identiteit van christenen. In de verkondiging en catechese leren christenen hoe het verhaal en de praktijken van de liturgie hen in staat stellen om in Gods nabijheid te verkeren, Hem te aanbidden en met Hem de maaltijd te delen – het teken van het leven in gemeenschap met God. In het vieren van de Eucharistie oefent de kerk zich in het verstaan van haar identiteit en van degene in wie haar identiteit geborgen is. De gemeenschap bereidt zich door de verkondiging en catechese voor om in de viering van de Eucharistie te worden wat ze tot zich nemen: lichaam van Christus.¹⁵² In de viering worden zij een zichtbaar volk dat, in tegenstelling tot de rest van de wereld en haar gemeenschappen, verzoend en verenigd is met God in Jezus Christus.¹⁵³

We bekijken nu enkele bijdragen in de *BC* waarin verschillende auteurs verbanden leggen tussen liturgie, ethiek en identiteit. Weliswaar zijn dit geen essays van Hauerwas zelf en was hij samen met

---

¹⁴⁹ *Ibid.*, 21. Hauerwas stelt dat de kerk Jezus navolgt in het zijn van profeet en priester, niet in het zijn van koning. Als profeet getuigt zij van God en wijst de wereld erop wie zij is, dat deel van de schepping dat de vrijheid neemt om God niet te aanbidden maar haar toevlucht te nemen tot afgoden. Als priester ordent zij het leven van hen binnen het lichaam van Christus en leert zij christenen te leven in gemeenschap met God. Jezus is in de optie van Hauerwas de enige Koning waartoe de kerk als profeet en priester wijst. Deze zienswijze van Hauerwas wijkt af van de gereformeerde leer die sinds Calvijn het drievoudige ambt van profeet, priester en koning wel gestalte laat krijgen in het leven van christenen.

¹⁵⁰ Hauerwas, S. & Wells, S., 'The Gift of the Church and the Gifts God Gives It' in: *BC*, 17.

¹⁵¹ *Ibid.*, 18.

¹⁵² *Ibid.*, 18-20.

¹⁵³ *Ibid.*, 21-3.

Wells slechts de redacteur van hun stukken, maar zij illustreren wel hoe het ontwerp van Hauerwas en Wells er in de praktijk uit zou kunnen zien. We kijken achtereenvolgens naar Kenneson, Bauerschmidt en Fodor.

Kenneson: Identiteit ontlenen aan de bijeenkomst van de gemeenschap

De bijeenkomst van christenen op zichzelf genomen is reeds formatief van aard, aldus Philip Kenneson.¹⁵⁴ De bijeenkomst formeert het zelfverstaan van christenen in de verbeelding van hun bestaanshorizon die zich uitstrekt tot in het eschaton. In de liturgie 'richten' zij heel hun bestaan 'in' als aanbidding van God, hetgeen voor heel het leven buiten de liturgie wat we zouden kunnen noemen 'de blauwdruk' vormt. Kenneson verkent enkele van de opvallendste aspecten die de bijeenkomst biedt voor identiteitsvorming.

In de eerste plaats stelt Kenneson dat christenen hun identiteit niet 'kiezen' maar ontvangen als gave van God.¹⁵⁵ Zij komen namelijk niet op eigen initiatief samen, maar belichamen de gehoorzaamheid aan de doorgaande roepstem van God in de wereld om deel te nemen aan het leven in gemeenschap met Hem. In de tweede plaats wijst Kenneson op de specifieke gerichtheid van de bijeenkomst.¹⁵⁶ Bijvoorbeeld de gerichtheid op een kruis legt nadruk op de lijdensvorm van het leven van christenen: verdrukking omwille van Jezus is een van de meest indringende wijzen waarop hun identiteit gestempeld kan worden. Gerichtheid op het Onze Vader legt nadruk op het gebed waarin christenen hun diepste gemeenschap met God uitspreken en zich openstellen voor de transformerende kracht van zijn Geest. Ten derde stelt Kenneson dat in de liturgie christenen leren te spreken in waarheid over God, de wereld en zichzelf.¹⁵⁷ Christenen leren spreken over God als Schepper en de wereld als werkelijkheid van Gods handelen in de richting van het Koninkrijk. Het perspectief op een eeuwig burgerschap van Gods Koninkrijk relativeert voor Kenneson alle andere, tijdelijke identiteitsaspecten van deze wereld. Spreken in waarheid over zichzelf houdt in dat christenen zich blijven herinneren wat hun 'oude' identiteit als zondaar is, de blijvende krachten die daarmee gepaard gaan en wat hun 'nieuwe' identiteit is als 'dood voor de zonde' in het lichaam van Jezus Christus. In de vierde plaats zoekt de gemeenschap haar verbeelding zo te vormen dat ook het leven buiten de bijeenkomst een uitdrukking wordt van de gemeenschappelijke aanbidding van God.¹⁵⁸ Deze verbeelding hebben christenen nodig om te onderkennen dat de wereld daadwerkelijk de ruimte is waarin God handelt,

---

¹⁵⁴ Kenneson, P., 'Gathering: Worship, Imagination, and Formation' in: *BC*, 55-69.

¹⁵⁵ *Ibid.*, 62-3.

¹⁵⁶ *Ibid.*, 63-4.

¹⁵⁷ *Ibid.*, 64-5.

¹⁵⁸ *Ibid.*, 55-8.

op eigen initiatief en op eigen wijze en daarna en daarnaast door de kerk en christenen. De liturgie verschaft in haar praktijken het werkelijkheidsperspectief waarbinnen christenen hun denken en handelen een plaats geven. Tenslotte benadrukt Kenneson dat de liturgie christenen een houding van afhankelijkheid van God en van elkaar cultiveert, in tegenstelling tot het streven van de wereld naar autonomie en onafhankelijkheid.¹⁵⁹

Bauerschmidt: Doop als bekleding met christelijke identiteit

Bauerschmidt richt zich op de doop waarin de dopeling bekleed wordt met de christelijke identiteit die als hoofdnarratief voor heel het leven geldt.¹⁶⁰ De doop symboliseert voor Bauerschmidt dat God deze mens getrokken heeft uit de macht van de duisternis en overgezet heeft in het Koninkrijk van de Zoon van zijn liefde (Kol. 1,3).¹⁶¹ De dopeling maakt in het water de overgang van de narratieven van de wereld in het narratief van God, Israël en de kerk. Dat narratief is vanaf het moment van de doop de bron voor en ankerplaats van de identiteit van de dopeling. Ondanks dat het water geen blijvende markering op het lichaam achterlaat, roept de concrete onderdompeling hem op te wandelen in de navolging van Christus. De dopeling leeft vanaf dat moment in het verhaal waarmee hij gemarkeerd is en is deel geworden van de messiaanse gemeenschap waarin zijn identiteit voortdurend gelijkgesteld wordt aan de identiteit van Jezus.¹⁶² De gemeenschap is gebonden aan de verantwoordelijkheid om de dopeling bij deze nieuwe identiteit op te voeden en te bewaren.¹⁶³

Fodor: Lezen van de Bijbel: Bekwamen in identiteit

Jim Fodor werkt de opvatting van Hauerwas uit dat de narratieven in de Bijbel de gemeenschap informeren over hun identiteit en dat de gemeenschap in gezamenlijke, liturgische lezing oefent om deze narratieven in hun eigen bestaan uit te leven.¹⁶⁴ Voor Fodor is het liturgisch lezen van de Bijbel de basis en het materiaal voor de identiteit en het karakter van christenen, omdat het een fundamentele heroriëntatie biedt ten opzichte van het leven als niet-christen.¹⁶⁵ De gemeenschap richt zich in zijn traditie zowel geestelijk als lichamelijk naar de Schrift en laat zich door haar telkens opnieuw 'africhten' in een leven met God. Dat gebeurt misschien niet bij ieder narratief of tijdens iedere liturgie, maar het draait in de visie van Fodor om het 'indrinken' van het geheel van de Schrift

---

¹⁵⁹ *Ibid.*, 65-7.

¹⁶⁰ Bauerschmidt, F.C., 'Being Baptized: Bodies and Abortion' in: *BC*, 290-302.

¹⁶¹ *Ibid.*, 292-3.

¹⁶² *Ibid.*, 298.

¹⁶³ *Ibid.*, 299.

¹⁶⁴ Fodor, J., 'Reading the Scriptures: Rehearsing Identity, Practicing Character' in *BC*, 155-169.

¹⁶⁵ *Ibid.*, 159-160.

waardoor de gemeenschap Gods weg met mensen gaat ontdekken en persoonlijk gaat belevén. Lezers en hoorders gaan zich afvragen wat de Schrift op dat moment in hun leven wil zeggen en worden uitgenodigd om in het licht van de tekst hun eigen levensverhaal en identiteit om te smeden naar het verhaal van God in Jezus Christus.¹⁶⁶

Fodor wijst met nadruk op het belang van het lichamelijke van de liturgische lezing: de manier waarop christenen lezen en horen bepaalt in zijn waarneming voor een belangrijk deel hoe het gelezene in het leven geactualiseerd wordt. Uitdrukking van de beweging van (het ritme van) de tekst, of bijvoorbeeld zoals dat in andere kerkculturen nog gebruikelijk is het cantilerend voordragen van de tekst, maakt dat de praktijk van het lezen en horen een belichaamde *performance* wordt; een liturgische uitvoering die de tekst deel maakt van de biografie, het geheugen en de fysiologie van de gemeenschap en haar individuen.¹⁶⁷ Lezer en hoorder worden in de herhaling gevormd en her-vormd door de Schrift, op dezelfde wijze waarop een acteur door het oefenen van zijn stuk leert om de identiteit van een rol 'aan te nemen'. De Schrift wordt als het ware gekerfd in het hoofd en lichaam van hen die rondom het gesproken Woord verzameld zijn.¹⁶⁸ Bij herhaling wordt de gemeenschap gericht op de wereld van de tekst en wordt daardoor niet alleen diepgaand beïnvloed maar ook opnieuw gebouwd en verdiept. Zij continueren in het binnentreden van de wereld van de tekst en leren hoe het leven als God-aanbiddend-mens er daarin (niet) uitziet.¹⁶⁹

3.4 Conclusie

In dit hoofdstuk stonden de argumenten centraal waarom Hauerwas ethiek door de lens van de liturgie wil bestuderen en op welke wijze de liturgie voor hem bepalend is voor de vorming en verdieping van de identiteit van christenen. We zagen dat Hauerwas benadrukt dat de samenkomst van de christelijke gemeenschap en haar liturgische praktijken volledig op zichzelf staan als aanbidding van God, maar tegelijk de bron en norm zijn waarlangs christenen hun leven inrichten. Liturgie en ethiek hebben in de visie van Hauerwas dus alles met elkaar te maken. In de liturgie leren christenen wat het is om tot hun ware bestemming te komen, dat is de aanbidding van God in de navolging van Jezus Christus. De door liturgie gestructureerde, gemeenschappelijke aanbidding van God is voor Hauerwas het

---

¹⁶⁶ *Ibid.*, 162.

¹⁶⁷ *Ibid.*, 149. Fodor vergelijkt de verbinding tussen de beweging (en het geheugen) van het lichaam en het lezen van de tekst met de uitwerking die de 'performance' van een slaapliedje heeft: de tekst van het lied wordt ritmisch gezongen terwijl de baby in een overeenkomend ritme heen en weer wordt gewiegd; het lichaam herinnert zich de combinatie van woorden en bewegingen met als gevolg dat het kind de woorden van de slaap 'indrinkt' en in een vredige slaap valt.

¹⁶⁸ Vlg. Jer. 31,31; Ez. 36,25; Heb. 8,8-12.

¹⁶⁹ *Ibid.*, 163-7.

hoogtepunt van het leven van christenen waaruit al hun andere activiteiten als door een prisma beschenen hun kleur krijgen en tegelijk als door een lens samenkomen en hun gezamenlijke doel vinden.

Identiteit wordt voor Hauerwas voor een belangrijk deel bepaald door gemeenschappelijke structuren. Identiteit is daarmee sterk sociaal bepaald, een persoon heeft beperkte vrijheid om zijn identiteit vorm te geven, afhankelijk van de middelen die hem daartoe beschikbaar staan. Hoewel een aantal aspecten van iemands identiteit wel veranderbaar zijn door sociale, economische of culturele mobiliteit, bezitten zij niet de kracht om de diepste identiteit van een persoon of gemeenschap radicaal te hervormen. De enige *locus* waar identiteit radicaal hervormd kan worden ligt voor Hauerwas in de gemeenschappelijke aanbidding van God in de liturgie: alleen daar kunnen mensen tot hun ware identiteit komen als God-aanbiddend-wezens.

Samen met Samuel Wells werkt Hauerwas christelijke identiteit uit in de eerste hoofdstukken van *BC*. We zagen dat zij de identiteit van een christen zien als vastgelegd in en voorkomend uit de gemeenschap als lichaam van Christus. De liturgie verschaft de blauwdruk voor heel het bestaan van de kerk en het leven van christenen afzonderlijk. Hauerwas en Wells wijzen op verkondiging, catechese en Eucharistie als praktijken waarin christenen bij uitstek leren benoemen hoe zij gelijkvormig gemaakt worden aan Christus in lichaam, denken en geest. Zij ontdekken in de liturgie hoe zij God in waarheid kunnen aanbidden, in zijn nabijheid behoren te verkeren en met God de maaltijd te delen.

Drie mede-auteurs van *BC* werkten de verbinding tussen liturgie en identiteit nader uit voor wat betreft de samenkomst van de gemeenschap als lichaam van Christus, de doop als bekleding met Christus' identiteit en de lezing van de Bijbel als voortgaande bekwaming in die identiteit.

In het resterende deel van ons onderzoek zetten we de in onze ogen meest leerzame aspecten van de theologie van Hauerwas op een rij. Verder overdenken we hoe de visie van Hauerwas op de door liturgie gestructureerde en inhoud gegeven aanbidding van God als meest wezenlijke deel van de identiteit van christenen voor de Nederlandse context vruchtbaar gemaakt kan worden. Tenslotte verkennen we enkele punten van kritiek die er op Hauerwas' standpunten gegeven wordt vanuit diezelfde Nederlandse context en sluiten we af met een weergave van Hauerwas' bepalende bijdrage voor de vorming en verdieping van de identiteit van christenen in Nederland.

4 HAUERWAS EN DE KERK IN NEDERLAND

In hoofdstuk 1 hebben we aan de hand van een korte probleemverkenning gesteld dat de identiteit van christenen in Nederland aan veel kanten onder druk staat. We hebben ons afgevraagd of de theologie van Hauerwas een constructieve bijdrage zou kunnen leveren voor de vorming en verdieping van hun identiteit. Eerst hebben we daartoe in hoofdstuk 2 zijn theologie in grote lijnen beschreven en in hoofdstuk 3 zijn we nader ingegaan op Hauerwas' visie rondom ethiek, liturgie en identiteit. In dit hoofdstuk zullen we de sterke kanten van Hauerwas kort op een rij zetten en verkennen we op welke wijze zijn visie vruchtbaar gemaakt kan worden voor de kerk in Nederland.

Onze aanpak is als volgt. Eerst zullen we de belangrijkste leerpunten en sterke kanten van Hauerwas' theologische ethiek uit dit onderzoek bondig weergeven (4.1). Vervolgens maken we de overstap naar de Nederlandse context door te kijken naar de situatie van kerk en christenen in Nederland zoals Stefan Paas die in zijn boek *Vreemdelingen en Priesters* beschrijft (4.2). We zullen merken dat er verscheidene punten van overeenstemming zijn tussen Hauerwas en Paas voor wat betreft hun visie op identiteitsbeleving en -vorming, maar we zullen ook ontdekken dat zij een accentverschil leggen op de rol die de liturgie daarbij speelt. De bespreking van dit accentverschil baant de weg om aan te duiden waarin Hauerwas' mogelijke bijdrage ligt voor de vorming en verdieping van een christelijke identiteit in Nederland (4.3). Hauerwas' mogelijke bijdrage voor de Nederlandse context zullen we in de evaluatie van ons onderzoek kort uitwerken (4.4).

4.1 Leerpunten en sterke kanten

1. Hauerwas bekritiseert een christendom dat relevant voor alle mensen wil zijn door zich vergaand in taal en cultuur aan te passen aan haar omgeving en de wijsgerige tradities, religieuze stromingen en zingevingsalternatieven die daarin opgang maken. Hauerwas waarschuwt dat deze verleiding in de geschiedenis altijd aanwezig is geweest, maar dat eraan toegeven onvermijdelijk tot gevolg heeft dat het christendom haar eigenheid verliest en het juist dan moeilijk wordt om een specifiek christelijke bijdrage te leveren aan het morele debat. Hauerwas pleit ervoor dat christenen zo dicht mogelijk bij

hun eigen bronnen en traditie blijven die hen ertoe in staat stellen helder te articuleren waar christenen het verschil maken in een liberale, kapitalistische samenleving die het individualisme als uitgangspunt neemt, of dat nu de Verenigde Staten is of Nederland.

2. Hauerwas biedt een Bijbels gefundeerde, historische verantwoorde en op de actualiteit gerichte theologische ethiek. Daarmee toont hij een vrucht die een grondige bestudering en doordinking van de geschiedenis van het volk Israël, (K)kerk en traditie kan opleveren voor christenen vandaag. Tevens benadrukt Hauerwas daarmee dat theologie en ethiek nooit individueel of losgemaakt van de traditie bedreven kan worden. Uitsluitend met een grondige historische verantwoording en een voortgaand gesprek met de schouders waarop christenen staan is het mogelijk een weloverwogen positie in te nemen, helder te maken op welke punten en met welke redenen zij afstand nemen van bepaalde overtuigingen van het voorgeslacht en welke ideeën en opvattingen zij daar als alternatief tegenoverstellen.

3. Hauerwas biedt christenen een instrumentarium om hun bestaan en context te analyseren en te duiden. Op grond van historisch, theologisch en filosofisch onderzoek is Hauerwas in staat de 'geesten der eeuw' te onderscheiden en zet hij deze diametraal tegenover het werkelijkheidsperspectief van christenen. Op grond van Hauerwas' werk kunnen christenen hun context leren lezen en interpreteren in het licht van Gods gang met de wereld, in plaats van andersom. Aan de hand van de ethische theologie van Hauerwas kunnen christenen oefenen in het scherp stellen op de daadwerkelijke handelingen van God in de wereld. Christenen leren nieuwe hoop te putten uit hun eigen bronnen en leren meer en meer te zien dat God toewerkt naar de definitieve doorbraak van zijn Koninkrijk.

4. Hauerwas stelt de blik van christenen scherp op datgene waar het op aankomt om christen te zijn. Verfrissend is dat hij zijn visie niet presenteert als vernieuwend of uniek, maar juist teruggrijpt op eeuwenlang christendom met aandacht voor de wijze waarop christenen ieder in hun specifieke context concreet invulling gaven aan hun geloof. Hauerwas benadrukt dat orthodoxie en orthopraxie nooit van elkaar gescheiden mogen worden: christen *zijn* valt samen met christelijk *doen*. De allesbeslissende kern van wat christenen zijn en doen is voor Hauerwas de aanbidding van God: dat is waar mensen voor geschapen zijn en dat is waar christenen voor eeuwig toe bestemd zijn. Wat christenen hun *christelijke* identiteit geeft is voor Hauerwas daarom hun aanbidding van God.

5. Hauerwas biedt een theologisch-ethisch ontwerp waarin hij de kern van het christenzijn – de aanbidding van God in de navolging van Jezus Christus – heeft uitgewerkt. Hij wijst daarin op het beslissende geloof en werk van Jezus die in zijn leven en sterven liet zien hoe God waarachtig aanbeden

wordt en riep mensen op Hem in gemeenschap met elkaar daarin na te volgen. Hauerwas wijst op de Bijbel, waarin naast de verhalen over Jezus allerlei narratieven staan die christenen oproepen om hun levensverhaal en identiteit om te smeden naar het verhaal van God met mensen en Jezus Christus. Hauerwas betoogt dat de Eucharistie het meest aangelegen moment is waarop christenen, verspreid over talloze landen en gedurende bijna twintig eeuwen weer tot hun ware bestemming komen. In de bijeenkomst van de gemeenschap en door de praktijken van de liturgie treden zij in gemeenschap met God, aanbidden zij Hem om wie Hij is en oefenen zij zich in het meest significante maar tegelijk meest natuurlijke wat zij maar kunnen doen: aanbidding en lofprijzing van God in de navolging van Jezus Christus.

6. Hauerwas wijst het christendom op de kern van haar bestaan zonder naïef te worden. Hauerwas is glashelder als het aankomt op de noodzaak om Jezus Christus te erkennen als persoonlijke Verlosser en Zaligmaker en roept met regelmaat op Hem te volgen. Hauerwas' visie kent een zekere eenvoud en radicaliteit die vergeleken kan worden met de wijze waarop de eerste gemeenten in Handelingen invulling gaven aan hun geloof. Maar hij voorkomt daarbij een eenzijdige hang naar het verleden en verliest niet de nuance uit het oog die zo nodig is om het christelijk geloof in verschillende contexten handen en voeten te geven. Hauerwas neemt de situatie van christenen in de moderne maatschappij van de 21^e eeuw volstrekt serieus en biedt hen een theologie en ethiek die voluit toepasbaar is in deze tijd maar die tegelijk tijdloos is in zijn gerichtheid op God.

7. Hauerwas biedt met zijn bestudering van ethiek door de lens van de liturgie een spraakmakende visie waaruit heel het leven moreel doordacht kan worden zonder ook maar een moment de kern van het bestaan van christenen uit het oog te verliezen. In tegendeel, de prioriteit die Hauerwas geeft aan de aanbidding van God in de liturgie en de doorwerking daarvan op alle terreinen van het leven biedt christenen een zeer krachtig instrument hun identiteit te vormen en te verdiepen. Heel het bestaan van christenen krijgt door de liturgie als prisma de kleurstelling van de navolging van Jezus Christus en convergeert door de lens van de liturgie samen tot het brandpunt van de aanbidding van God.

4.2 Christelijke identiteit in Nederland

Nadat we de leerpunten en sterke kanten van de theologische ethiek van Hauerwas hebben overzien, is het nu tijd om de overstap te maken naar de Nederlandse context. In *Vreemdelingen en Priesters* betoogt Paas dat het christendom in Nederland al lang niet meer een vanzelfsprekende grootheid is. Een lange reeks van factoren heeft bijdragen aan een verminderde relevantie, zoals ontkerkelijking,

groeïende welvaart, individualisering en pluralisering van de samenleving, verstedelijking en de opkomst van zingevende alternatieven. Paas duidt de betekenis voor christenen van het verlies van relevantie van God en Bijbel in de Nederlandse samenleving in termen van de ballingschap (en aansluitende diaspora) van het volk Israël en probeert vanuit de Joodse verwerking van de ballingschap lijnen naar het heden te trekken.¹⁷⁰

Kerk in ballingschap

Volgens Paas lieten de Joodse ballingen uit Israël en Juda – of zij nu uit Babel terugkeerden naar Kanaän of zich elders vestigden in de diaspora – het trauma van de ballingschap doorwerken in hun theologie en belijdenis over *wie* God is en *voor* wie hij God is.¹⁷¹ De oogst van deze verwerking zetten zij onder andere in ter behoud en versterking van hun eigen religieuze en culturele identiteit. Als minderheidsgroepering in samenlevingen die hen niet begrepen of zelfs vijandig tegenover hen stonden, gingen deze ballingen zich richten op zaken als de besnijdenis, het voorkomen van gemengde huwelijken, het houden van de sabbat en naleving van de voedselwetten als markeringen van de Joodse identiteit. Deze ontwikkeling begon reeds in de ballingschap zelf, maar zette zich met name voort tijdens de periode daarna waarin het volk in feite blijvend in ballingschap verkeerde omdat het geen eigen landsbestuur in Kanaän meer bezat.

De kerk in Nederland verkeert in sommige opzichten ook in een ballingschap, aldus Paas.¹⁷² Christenen leven in een omgeving die uitgaat van een heel ander perspectief op de werkelijkheid. Allerlei strategieën, verwachtingen en manieren van spreken en geloven blijken niet meer te ‘werken’ in de nieuwe context. De ballingschapstradities uit het Oude Testament werpen voor Paas een interessant licht op de kansen die er voor christenen liggen in reactie op de veranderende context. Vanuit de lezing van Paas lichten we vier van deze kansen uit die relevant zijn voor ons onderzoek.

Ballingschap vereist zorg voor de eigen identiteit

Het verlies aan vanzelfsprekendheid en relevantie van christelijke waarden voor de maatschappij vestigt de aandacht op de vraag hoe christenen hun eigen identiteit moeten bewaren.¹⁷³ Voor Paas is dat alleen mogelijk als zij bereid zijn te investeren in het behoud en de versterking van wie ze zijn en van wat ze doen als christenen. Christenen zullen dus moeite moeten doen om hun kinderen ‘erbij’ te houden, ze zullen ‘energie moeten steken in gewoonten en rituelen zoals kerkgang en maaltijden’,

---

¹⁷⁰ Paas, *Vreemdelingen*, 127.

¹⁷¹ *Ibid.*, 146-7, 151.

¹⁷² *Ibid.*, 157-8; vergelijk Hauerwas' betoog over van de ontwikkeling van christelijke ethiek in Noord-Amerika die zich in reactie op deze dynamiek in vergaande mate ging aanpassen aan de pluraliserende context (zie hoofdstuk 2.2).

¹⁷³ *Ibid.*, 163-4.

want als zij hun kinderen en elkaar niet blijven vormen in het christelijk geloof, dan zullen andere verhalen, visies en gemeenschappen die rol overnemen. 'Christelijke taal, gebruiken, gebeden, sacramenten, en levensstijl' zullen volgens Paas 'alleen blijven bestaan wanneer christenen de moeite doen om zichzelf daarin onder te dompelen en ze aan hun kinderen mee te geven.' Dergelijke investering in opvoeding gaat voor Paas niet zonder gemeenschappen welke christenen kunnen organiseren in de vorm van een christelijke 'stam' met een eigen taal, die unieke eigenschappen en 'waar' te bieden heeft, gecombineerd met een open en gastvrije houding naar hun omgeving.¹⁷⁴

Ballingschap vraagt om een vernieuwde spiritualiteit

God manifesteert zich volgens Paas niet alleen in woorden maar ook in beelden, materie, symbolen en lichamelijke handelingen.¹⁷⁵ Hij wijst ons op Israël dat in de ballingschap meer dan ooit nadruk legde op de tastbare aspecten van hun geloof. In een samenleving waarin God en de Bijbel niet langer vanzelfsprekend het centrum zijn, 'wordt het soms ingewikkeld om nog iets van God te merken'. Dat geldt voor Paas helemaal als de ervaring van God 'gebonden wordt aan uitsluitend taal en woorden'. Christenen kunnen woorden gebruiken, maar moeten ook inzetten op vormende praktijken en 'contra-liturgieën' zoals de zondagsrust en doop, aldus Paas.¹⁷⁶ Ook moeten christenen in zijn optiek werken aan het sociale karakter van geloven, omdat naast belijdenis en theologie het belangrijk is om 'geraakt te worden op het niveau van emoties en affectie'.¹⁷⁷

Ballingschap vraagt om herijking van het christelijk getuigenis

In verband met een vernieuwde spiritualiteit vraagt Paas aandacht voor een herijking van het christelijk getuigenis.¹⁷⁸ Want ballingen kunnen niet langer spreken alsof alles om hen heen vanzelfsprekend bevestigt wat zij zeggen. Omdat zwijgen ook geen optie is moeten christenen vanuit de marge op zoek naar nieuwe manieren van getuigen. Getuigen is voor Paas geen verslag doen van eigen geloof, maar een reactie op 'wat God heeft gedaan in Jezus Christus in het vertrouwen dat Hij nog gaat doen wat Hij beloofd heeft'. Getuigen vindt daarom plaats in woorden en in daden, als uitnodiging aan elkaar en hen die buiten de kerk verblijven om de werkelijkheid (voortaan) vanuit een heel ander perspectief waar te nemen en daaruit te leven.

---

¹⁷⁴ *Ibid.*, 165.

¹⁷⁵ *Ibid.*, 167.

¹⁷⁶ *Ibid.*, 168. Vergelijk Hauerwas en Wells die oorlog als 'counter-liturgie' bestempelen, *BC*, 415-26.

¹⁷⁷ *Ibid.*, 168.

¹⁷⁸ *Ibid.*, 169-71.

Ballingschap vraagt om gemeenschap

Tenslotte wijst Paas erop dat geloven en getuigen ook een gemeenschap vereist, omdat alles wat geloofd en gezegd wordt waar zal moeten blijken in het leven van de gemeenschap en haar individuen. Geloven en getuigen is diep-persoonlijk, maar wordt nooit individueel; het christelijk getuigenis is dus niet los te denken van het leven van de gemeenschap. Het nieuwe werkelijkheidsperspectief waarvan christenen getuigen wordt bij uitstek zichtbaar in het leven van de gemeente. Daarbij speelt voor Paas de liturgie een belangrijke rol: 'juist vanwege de ordening van ruimte en tijd vanuit een ander besef van wat realiteit is. Gezamenlijke aanbidding is een centrale daad van getuigen, omdat het als geen andere praktijk laat zien wie prioriteit heeft.'¹⁷⁹

4.3 Hauerwas en de kerk in Nederland

Paas bevestigt voor Nederland wat Hauerwas voor de Verenigde Staten constateert: het christelijk geloof wordt niet langer als vanzelfsprekend en relevant ervaren in de maatschappij. Beide benadrukken de groeiende spanning tussen de 'kerk' en de 'wereld'. In deze paragraaf werken we enkele aanvullende punten van overeenstemming uit die er zijn tussen Hauerwas en Paas voor wat betreft de situatie van christenen en hun visie op identiteitsbeleving en -vorming. We zullen ontdekken dat er een accentverschil tussen Hauerwas en Paas is als het aankomt op de rol die de liturgie daarbij speelt. Met de prioriteit die Hauerwas geeft aan de liturgie onderscheidt hij zich van de visie van Paas en levert hij een eigen bijdrage aan de identiteitsbeleving, -vorming -verdieping van christenen in Nederland.

Waarschuwing tegen conformisme

Hauerwas waarschuwt tegen de verleiding van het christendom om haar overtuigingen te vertalen in een steeds algemener, inclusiever en seculierder jargon, een verleiding die het grootste deel van het Amerikaanse christendom in de ogen van Hauerwas niet heeft kunnen weerstaan. Kerk en christendom zijn in de Verenigde Staten steeds meer verweven geraakt met het seculiere denken over vrijheid, autonomie en individualisme, mede uit angst voor het verlies aan relevantie. Paas waarschuwt christenen in Nederland voor eenzelfde conformisme, omdat die de kerk zal beroven van haar eigenheid.¹⁸⁰ Hauerwas en Paas voeren een pleidooi, ieder op grond van zijn eigen theologische analyse (Hauerwas vanuit een theologische ethiek, Paas vanuit een missionair motief), om terug te

---

¹⁷⁹ *Ibid.*, 171.

¹⁸⁰ *Ibid.*, 164-5.

keren tot de wortels en kern van wat het christen-zijn inhoudt, met behoud van haar eigen karakter, taal, gebruiken en gewoonten.

Aanbidding is de kern van het christendom

Hauerwas komt vanuit zijn lezing van de geschiedenis van de christelijke ethiek in de Verenigde Staten tot de stelling dat het voor christenen noodzakelijk is om scherp in beeld te hebben wie zij zijn en waarin zij zich onderscheiden van de rest van de wereld. Hauerwas komt uit bij de Eucharistie als meest aangelegen plaats en tijd waar christenen vieren en oefenen wat zij in Jezus Christus zijn. De aanbidding van God is het meest wezenlijke dat christenen kunnen doen, want de mens is door God geschapen om met Hem in gemeenschap te leven en Hem te aanbidden om wie Hij is. Dit is voor Hauerwas de meest fundamentele roeping van christenen: de aanbidding van God (Fil. 2,1-11). Paas sluit op dit punt bij Hauerwas aan door te stellen dat de kerk er is om 'de grote daden van God te verkondigen' (1 Pet. 2,9).¹⁸¹ Doxologie draait voor Paas net als voor Hauerwas om de erkenning van 'God als God, de erkenning van hem als Schepper en Onderhouder van alles wat leeft, degene die ons verlost heeft van zonde en oordeel.' De kerk is op aarde om God te verheerlijken, hetgeen net als in de ogen van Hauerwas voor Paas het meest geconcentreerd zichtbaar wordt in de liturgie.

Liturgie: Hauerwas' bijdrage aan de vorming en verdieping van een christelijke identiteit

Hauerwas en Paas zien beiden diverse manieren voor de kerk in een minderheidspositie om weer te herontdekken wat de basis is van wat christenen *zijn* en *doen*; orthodoxie en orthopraxie gaan bij Hauerwas en Paas hand in hand.¹⁸² Paas noemt onder andere de zorg voor de eigen identiteit, vernieuwing van spiritualiteit, herijking van het christelijk getuigenis, het benadrukken van het belang van de gemeenschap en ook de vorming van de identiteit van christenen in de praktijken van de liturgie.

Deze manieren om de basis van wat christenen zijn en doen opnieuw te ontdekken en toe te eigenen zet Paas als het ware naast elkaar.¹⁸³ Hauerwas echter brengt een specifieke prioriteit aan door de aanbidding van God in de liturgie prioriteit te geven waardoor heel het overige leven en handelen van christenen de kleurstelling van de navolging van Christus verkrijgt (dit vergeleken we in de vorige paragraaf met een prisma).¹⁸⁴ Hauerwas laat de aanbidding van God er uit springen als meest centraal en structurerend principe voor heel het wezen, doen en laten van christenen en de kerk. Hauerwas geeft de liturgie prioriteit en laat alle andere aspecten van het leven van christenen en de kerk

---

¹⁸¹ *Ibid.*, 235.

¹⁸² *Ibid.*, 146; Hauerwas, S. & Wells, S., 'How the Church Managed Before There Was Ethics' in: *BC*, 49.

¹⁸³ Paas, *Vreemdelingen*, 163.

¹⁸⁴ *Ibid.*, 163; Voor Hauerwas zie hoofdstuk 3.1.

‘regeren’ door de aanbidding van God in de liturgie. Hierin levert hij naar ons inzicht een geheel eigen bijdrage aan de vorming en verdieping van de identiteit van christenen in Nederland. Voordat we deze bijdrage kort uitwerken en van een eigen evaluatie voorzien laten we nog eenmaal Paas aan het woord vanuit de kritiek die hij heeft op de prioritering van de liturgie in het denken van Hauerwas.

Kritiek: Hauerwas’ visie leidt tot instrumentalisering van de liturgie

Zoals we reeds zagen hechten Hauerwas en Paas waarde aan het belang van de aanbidding van God. De wijze waarop Hauerwas daar langs de weg van de liturgie invulling aan geeft hebben we geschetst in hoofdstuk 3.3. Het doel van de doxologie in de optiek van Paas is de gedachtenis aan op de ‘vrije en genadige toewending van God’ naar de mensen: ‘Christenen verheerlijken God niet om daarmee iets te bereiken wat nóg belangrijker is, zoals het veranderen van de wereld of van zichzelf. Doxologie is het antwoord op niet-verdiende liefde, op gulle genade’.¹⁸⁵ Aanbidding van God is een daad van getuigen omdat het ‘als geen andere praktijk laat zien wie prioriteit heeft.’¹⁸⁶ Vanuit deze visie op de liturgie bekritiseert Paas de prioriteit die Hauerwas aan de liturgie geeft omdat deze daardoor geïnstrumentaliseerd zou worden:

‘in allerlei theologische voorstellen [wordt] de liturgie (...) nogal eens geïnstrumentaliseerd. (...) De liturgie zou als doel hebben ‘deugdzame’, ‘karaktervolle’ mensen te vormen, een gemeenschap van heiligen. [vervolg in voetnoot 27:] Die laatste visie is prominent aanwezig in neo-anabaptistische theologieën, zoals die van (...) Stanley Hauerwas (...). Hier wordt de kerk gezien als een tegenculturele gemeenschap, een eigen ‘politieke eenheid’. De liturgie wordt daarmee al snel geïnstrumentaliseerd tot een middel om de gemeente op te bouwen. (...)’¹⁸⁷

Het is inderdaad niet ondenkbaar dat de prioriteit die Hauerwas geeft aan de liturgie ge- of misbruikt kan worden door of met het oog op de mensen die haar uitvoeren.¹⁸⁸ Paas wijst er in dit verband op dat, hoewel de grondtoon van de doxologie blijdschap en dankbaarheid is (die ‘makkelijk’ aan God geadresseerd kan worden), Gods handelen in de wereld en ons leven ook vragen en klachten kan oproepen.¹⁸⁹ Paas wijst op de dreiging dat onze ‘hang’ naar vreugde en beleving dit gedeelte van de

---

¹⁸⁵ Paas, *Vreemdelingen*, 237-8.

¹⁸⁶ *Ibid.*, 171.

¹⁸⁷ *Ibid.*, 238.

¹⁸⁸ Deze kritiek is altijd goed om als predikant ter harte te nemen. Natuurlijk sluiten we de liturgie af met een lofpsalm of lied die in vele gevallen warme gevoelens bij een mens kan losmaken. Daar is niets mis mee, zolang de intentie maar op God gericht is. Evenwel erken ik het gevaar om in Psalmen of liederen die keuzes te maken waardoor er een ‘uitgebalanceerde liturgie’ ontstaat die vooral niet te veel ruimte laat voor somberheid, ook al past dat gezien de Wet- en Schriftlezing en eventueel verkondiging beter.

¹⁸⁹ Paas, *Vreemdelingen*, 235-6.

aanbidding (God bevragen met onze 'waaroms' en hem met onze nood beklagen) ofwel weggeduwd wordt ofwel dat de liturgie 'ingezet' wordt om onze nood, klacht en verdriet 'weg te dragen' in plaats van op God te richten. Dit zou inderdaad een ongewenste instrumentalisering van de liturgie en tevens een onvolledige aanbidding van God inhouden. Het valt echter te bezien of deze kritiek op Hauerwas van toepassing is:

'worship is not something Christians do to make them "moral" and (...) worship and the holiness of life [that is] intrinsic to worship *cannot* be related as cause to effect. Rather, the activities of worship are not intended to effect a direct consequence exactly because they are purposefully directed to God'.¹⁹⁰

Hieruit maken we op dat Hauerwas ervan uit gaat dat de praktijken van de liturgie niet instrumenteel ingezet kunnen worden, dat wil zeggen als voorwerp dat een ander doel dan de aanbidding van God dient. De aanbidding van God in de liturgie is voor Hauerwas volstrekt op God gericht. Maar deze God-gerichtheid betekent voor Hauerwas niet dat de liturgie geen uitwerking kan hebben op degenen die haar uitvoeren. Want in de liturgie oefenen christenen nu juist wat het is om met God in gemeenschap te leven en zijn tafelgenoten te zijn. Het kan daarom niet anders dan dat heel hun bestaan en handelen door deze heilige gemeenschap gestempeld wordt. In het licht van het perspectief van de gemeenschap met God ziet heel het leven er anders uit en zullen christenen heel hun denken en handelen anders inrichten, of anders gezegd zodanig invullen en kleur geven dat alles tot eer van God dient.

4.4 Evaluatie

De liturgie biedt misschien niet het enige, maar in de visie van Hauerwas wel de door de eeuwen heen meest beproefde weg waarlangs christenen leren wie zij in hun 'oude' natuur waren maar in hun 'nieuwe' natuur krachtens het werk van Jezus Christus in gemeenschap met God zijn. In de Eucharistie en door de praktijken van de liturgie oefenen christenen zich in het meest significante maar tegelijk meest natuurlijke wat zij maar kunnen zijn en doen: de aanbidding en lofprijzing van God in Jezus Christus door de Heilige Geest.

---

¹⁹⁰ IGC, 156; mijn cursivering.

Hauerwas' visie helpt christenen voor het eerst of opnieuw helder zicht te krijgen op en gevoel te krijgen bij wat hun diepste, meest werkelijke identiteit is en hoe die te ontdekken langs de weg van de praktijken van de liturgie. Deze praktijken zijn voor Hauerwas niet gericht op wie christenen zelf zijn, maar streven zoals we al zagen maar één doel na: de aanbidding van God om wie Hij is: Schepper en God. Zodra christenen door de liturgie zicht hebben gekregen op de 'identiteit' van God en Jezus Christus zijn zij in staat om hun eigen identiteit te onderscheiden: door God geschapen mensen met als doel Hem te aanbidden en voor eeuwig in gemeenschap met Hem te leven. Tot dat bewustzijn gekomen kan het vervolgens niet anders dan dat heel het bestaan van christenen door de liturgie als prisma de kleurstelling krijgt van de navolging van Jezus Christus en door de liturgie als lens convergeert tot het brandpunt van de aanbidding van God.

De prioriteit die Hauerwas geeft aan de liturgie is, voor zover wij het protestants-theologische vlak in Nederland kunnen overzien, uniek. Met de prioriteit die Hauerwas geeft aan liturgie biedt hij een theologische bijdrage die op geheel eigen wijze kan doorwerken in de identiteitsbeleving en -vorming van christenen in Nederland. Hij biedt christenen een helder en duidelijk instrumentarium om hun bestaan en context te analyseren en te duiden en langs de weg van de liturgie zichzelf daarin te identificeren als volk van God. Dáár ligt hun identiteit, dat moet heel hun leven structureren en inhoud geven. Doordat Hauerwas' visie een zekere eenvoud, radicaliteit en oecumenische oriëntatie kent drukt hij niet het stempel van een kerkelijke denominatie of stroming op zijn visie, maar is hij in staat om alle christenen aan te spreken en hun aandacht te richten op wat hij het belangrijkste acht voor de Kerk: de aanbidding van God in de liturgie.

Kerken, predikanten theologen zouden winst kunnen behalen door de liturgie te benadrukken als identiteitsvormend en verdiepend voor christenen in Nederland. Voorbeelden hiervoor hebben we gezien bij de uitwerking van de betekenis van de samenkomst, de doop en de schriftlezing. Het valt aan te bevelen om deze onderdelen, samen met andere praktijken van de Eucharistie, met het oog op de identiteitsvorming en -verdieping voor de protestantse context verder uit te werken.

Hauerwas stelt hoge eisen aan de gemeenschap van gelovigen en het leven van haar individuele leden. Zelf laat hij zien een gepassioneerd christen te zijn die een grote liefde aan de dag legt voor gehandicapte broeders en zusters. Het type gemeenschap en bijpassende identiteit waar hij in zijn ethische theologie over spreekt is voor hem niet alleen theorie maar geleefde praktijk. Ook dat maakt dat Hauerwas relevant is voor de kerk in Nederland: hij kan een voorbeeld zijn waaraan christenen zich persoonlijk kunnen spiegelen en aan wiens hand zij de diepste werkelijkheid van hun bestaan opnieuw leren verstaan en uit te leven. Ook lijkt de theologische ethiek van Hauerwas rondom de liturgie het

‘aanbod’ te zijn op de ‘vraag’ van de PKN die zichzelf en haar leden oproept om weer terug naar ‘de kern’ en ‘back to basics’ te gaan. Hauerwas biedt meer dan andere theologen een instrumentarium ‘to get back to the basics and nothing is more basic than the worship of God.’¹⁹¹

Tot slot stellen we de vraag of de gemeenschap zoals Hauerwas zich voorstelt niet een te hoog gegrepen ideaal is. Is de empirische werkelijkheid misschien weerbarstiger dan de het sociaal-theoretische raamwerk dat Hauerwas biedt om adequaat te zijn voor de realiteit van het christelijke gemeenschapsleven? Het valt aan Hauerwas te waarderen dat hij streeft naar een zichtbare identiteit voor christenen, maar is deze ‘last’ wel door christenen te dragen? De opdracht aan de kerk om een ‘gemeenschap der heiligen’ te zijn is niet nieuw en heeft in de kerkgeschiedenis veel stof tot discussie gegeven. De vraag die we aan Hauerwas zouden kunnen stellen is of de identiteiten, karakters, deugden en praktijken van de individuele leden en de kerkelijke gemeenschap als geheel in zijn ogen ooit voldoende zullen zijn om te beantwoorden aan zijn ontwerp van een ethische ecclesiologie.¹⁹²

---

¹⁹¹ Hauerwas, S. & Wells, S., ‘How the Church Managed Before There Was Ethics’ in: *BC*, 49.

¹⁹² Zie voor een kritiek op dit punt bijvoorbeeld ‘The Empirical Church and Christian Identity’ in: Healy, N.M., *Hauerwas: A (very) critical introduction* (Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 2014), 73-99.

5 SLOT

We zijn aan het eind gekomen van dit onderzoek. Op deze plek blikken we kort terug op de weg die we afgelegd hebben en wat ons onderzoek heeft opgeleverd. Tevens beantwoorden we in dit slothoofdstuk de centrale onderzoeksvraag.

In hoofdstuk 1 zijn we begonnen met een korte beschouwing over christelijke identiteit in Nederland. We zagen dat de identiteit van christenen en van kerken in Nederland onder druk staat en soms zelfs zwak is. Stanley Hauerwas zoekt in zijn theologische ethiek onder andere de identiteit van christenen te vormen en te verdiepen en kiest zijn uitgangspunt daarvoor in dat wat in zijn ogen christenen het meest zou moeten kenmerken: de aanbidding van God in de liturgie. Met het oog op Hauerwas' nadruk op de liturgie hebben we de centrale onderzoeksvraag gesteld wat de theologisch-ethische visie van Hauerwas op de aanbidding van God als meest beslissende praktijk kenmerkt met het oog op de vorming en verdieping van een christelijke identiteit. Aansluitend hebben we de vraag gesteld hoe Hauerwas' visie mogelijk zou kunnen bijdragen aan de vorming en verdieping van de identiteit van christenen in Nederland.

Om deze onderzoeksvraag te beantwoorden hebben we ons in hoofdstuk 2 bekend gemaakt met de grondlijnen van de theologische ethiek van Hauerwas. We hebben gezien hoe Hauerwas de geschiedenis van de traditie van de christelijke ethiek in Europa en haar ontwikkeling in Noord-Amerika analyseert en vervolgens zijn eigen ontwerp voor een theologische ethiek bouwt. Langs de beschrijving van de begrippen karakter, narratief en gemeenschap zagen we dat de kerk en haar liturgische praktijken een steeds beslissendere rol gingen spelen in de theologische ethiek van Hauerwas. De aanbidding van God in de gemeenschap wordt voor Hauerwas het structurerende principe voor de ethiek als bestudering van heel het denken en handelen, kortom heel het bestaan van christenen.

In hoofdstuk 3 hebben we de toespitsing gemaakt op de thema's liturgie, ethiek en identiteit. We liepen een aantal van Hauerwas' argumenten na waarom hij ethiek door de lens van liturgie is gaan overwegen, we zagen wat het begrip identiteit voor Hauerwas inhoudt en karakteriseerden de verwevenheid tussen een christelijke identiteit en de vorming en verdieping daarvan in de praktijken van de liturgie. In dit hoofdstuk kregen we antwoord op het eerste deel van onze onderzoeksvraag.

We zagen dat Hauerwas betoogde dat de aanbidding van God in de navolging van Jezus Christus bij uitstek in de liturgie belichaamd en geoefend wordt: de door liturgie gestructureerde en inhoud gegeven gemeenschappelijke aanbidding van God is voor Hauerwas het hoogtepunt van het leven van christenen waaruit al hun andere activiteiten als door een prisma beschenen hun kleur krijgen en tegelijk als door een lens samenkomen en hun gezamenlijke doel vinden tot eer van God.

In het vierde en laatste hoofdstuk hebben we de overstap gemaakt naar de Nederlandse context. We hebben een beknopte opsomming gemaakt van de in onze ogen meest leerzame aspecten van de theologische ethiek van Hauerwas. Daarna hebben we aan de hand van de kerk- en cultuuranalyse van Stefan Paas de visie van Hauerwas op de vorming en verdieping van een christelijke identiteit in gesprek gebracht met onze eigen situatie in Nederland. We zagen dat er diverse overeenkomsten zijn in de positie van Hauerwas en Paas, maar ook dat Paas kritiek uitte op het door hem als 'instrumentalisering' gekarakteriseerde nadruk op de liturgie. Deze kritiek bleek echter niet houdbaar, omdat Hauerwas de liturgie uitsluitend wilde zien als uiting van de erkenning wie christenen zijn in Jezus Christus: door God geschapen, God aanbiddende mensen. Dat de praktijken van de liturgie hun uitwerking hebben op heel het leven van christenen betekent in de ogen van Hauerwas niet dat zij 'geïstrumentaliseerd' wordt, maar dat ontmoeting met God in de liturgie heel het bestaan en handelen onvermijdelijk stempelt en 'de kleur van aanbidding' geeft. Met de prioriteit die Hauerwas geeft aan de liturgie en de wijze waarop hij de verbinding legt tussen liturgie en identiteit, biedt hij een waardevolle theologische bijdrage die vruchtbaar gemaakt kan worden voor de vorming en verdieping van de identiteit van christenen in Nederland. Met deze constatering is ook het tweede deel van de onderzoeksvraag beantwoord.

LITERATUURLIJST

Monografieën

- Berkman, J. & Cartwright, M. (eds.), *The Hauerwas Reader* (Durham, NC: Duke University Press, 2001).
- Brock, B., Hauerwas, S., *Beginnings: Interrogating Hauerwas* (London: Bloomsbury T&T Clark, 2017).
- Cullberg, J., *Moderne psychiatrie: Een psychodynamische benadering* (Amsterdam: Ambo | Anthos, 2005).
- Gascoigne, R., *The Public Forum and Christian Ethics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).
- Gustafson, M., *Can Ethics Be Christian?* (Chicago: University of Chicago Press, 1977).
- Hauerwas, S., *A Community of Character: Toward a Constructive Christian Social Ethic* (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1981).
- Hauerwas, S., *After Christendom?: How the Church Is to Behave If Freedom, Justice, and a Christian Nation Are Bad Ideas* (Nashville, TN: Abingdon Press, 1991).
- Hauerwas, S., *Against the Nations: War and Survival in a Liberal Society* (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1992).
- Hauerwas, S., *Character and the Christian Life: A Study in Theological Ethics* (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1994).
- Hauerwas, S., *Christian Existence Today: Essays on Church, World, and Living in Between* (Durham, N.C.: Labyrinth Press, 1988).
- Hauerwas, S., *Hannah's Child: A Theologian's Memoir* (London: SCM Press, 2010).
- Hauerwas, S., *In Good Company: The Church As Polis* (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1995).
- Hauerwas, S., *The Peaceable Kingdom: A Primer in Christian Ethics* (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1983).
- Hauerwas, S., *Truthfulness and Tragedy: Further Investigations into Christian Ethics* (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1977).
- Hauerwas, S., *Sanctify Them in the Truth: Holiness Exemplified* (second edition) (London: Bloomsbury T&T Clark, 2016).
- Hauerwas, S., *Suffering Presence: Theological Reflections on Medicine, the Mentally Handicapped and the Church* (Edinburgh: T. & T. Clark, 1988).
- Hauerwas, S., *Vision and Virtue* (Notre Dame, Ind.: Fides, 1974).
- Hauerwas, S. & Coles, R., *Christianity, Democracy, and the Radical Ordinary: Conversations between a Radical Democrat and a Christian* (Cambridge, England: Lutterworth Press; 2008).
- Hauerwas, S. & Wells, S. (eds.), *The Blackwell Companion to Christian Ethics* (second edition) (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2011), 7.

- Hauerwas, S. & Willimon, H.W., *Resident Aliens: Life in the Christian Colony* (Nashville, TN: Abingdon Press, 1989).
- Healy, N. *Hauerwas: A (very) critical introduction* (Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 2014).
- Kock, J. de, Verboom, W., (eds.), *Altijd leerling: Basisboek catechese* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2011).
- Kruijff G. G. de (e.a.), *Een Lichte Last: Protestantse Theologen Over De Kerk* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2010).
- Lange, F., *Profeten van de ronde tafel: Een onderzoek naar de kerk als morele gemeenschap* (Kampen: Kok, 2002).
- Paas, S., *Vreemdelingen en priesters: Christelijke missie in een postchristelijke omgeving* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2015).
- Statt, D.A., *The Concise Dictionary of Psychology* (Taylor & Francis e-Library, 2003).
- Stroeken, H.P.J., *Psychoanalytisch Woordenboek* (Amsterdam: Boom, 2008).
- Wallet, B en Paul, H. (eds.), *Oefenplaatsen: Tegendraadse theologen over kerk en ethiek* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012).
- Wells, S., *Transforming Fate into Destiny. The Theological Ethics of Stanley Hauerwas* (Oregon: Cascade Books, 1998).
- Wogaman, J.P., *Christian Ethics: A Historical Introduction* (second edition) (Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press).

Artikelen

- Boutellier, H., *Het seculiere experiment: hoe we van God los gingen samenleven* (Amsterdam: Boom Uitgevers, 2015).
- Hauerwas, S., 'The Testament of Friends' in: *The Christian Century* 28 februari 1990.
- Houwelingen, R. van & Schaeffer, H., 'Een rijk geschakeerd geheel: Hoe het verdragen van verschillen de eenheid van de christelijke gemeente versterkt' in: *Soteria* september 2017.
- Leede, B. de, 'De robuuste kerk van Stanley Hauerwas' in: *Wapenveld* 2010-3, 4-9.
- Long, D.S. & Hauerwas, S., 'Theological Ethics' in: Kirby, J.E. & Abraham, W.J., *The Oxford Handbook of Methodist Studies* (Oxford Handbooks Online, 2010), DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199696116.013.0037.
- Paul, H. & Wallet, B., 'Een alternatieve morele gemeenschap' in: *Wapenveld* 2008-1, 19-25.
- Werpehowski, W., 'Talking the Walk and Walking the Talk: Stanley Hauerwas's Contribution to Theological Ethics' in: *Journal of Religious Ethics* 2012-40(2).

Internet

Haafte, J.C., 'Oppervlakkige religieuze identiteitsontwikkeling jeugd te wijten aan ouders' in: *Reformatorisch Dagblad*, 2 mei 2018 (<https://goo.gl/Lwrbzk>, laatst bezocht 25 juni 2018).

Neele, H., 'Zorg om verbondenheid refojongeren aan christelijke traditie' in: *Reformatorisch Dagblad*, 13 februari 2018 (<https://goo.gl/WU4uHj>, laatst bezocht 25 juni 2018).

Wolvers, G., 'Kwart refo (v)mbo-jongeren twijfelt over christen-zijn: Reformatorische jongeren van het vmbo en mbo hebben geen krachtige identiteit' in: *Reformatorisch Dagblad*, 21 maart 2018 (<https://goo.gl/DiffkK>, laatst bezocht 25 juni 2018).

Overig

Hart, J. de, *Geloven binnen en buiten verband: Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland* (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2014).

Dussen, A. van der, 'De kerk als contrast-gemeenschap', lezing voor de Nederlands Gereformeerde predikanten op 29 januari 2016.

Protestantse Kerk in Nederland, *Kerk 2025: Waar een Woord is, is een weg* (Goudriaan: De Groot Drukkerij, 2016).